

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

МАСТЕР РАД

Путописи као извор за историју Краљевине Југославије

Ментор:

проф. др Мира Радојевић

Студент:

Анђелија Миладиновић ИС 18/11

септембар 2019.

Садржај:

1. Увод.....	3
2. „Није Осман оно што је био“.....	6
2.1. Балканско ходочашће.....	6
2.2. „Краљица горштака“.....	9
2.3. „Храбри мали савезник“.....	13
2.4. „Историја од крви и меса“.....	16
3. Путописи у служби пропаганде.....	23
3.1.Од турског харема до краљевског двора Југославије.....	23
3.2. Сувенир из Југославије.....	27
4. Косовски мит као кохезивни фактор Југословенске ауторепрезентације.....	29
4.1. Симболизам Видовдана.....	29
4.2.Косовски мит у освит модерне српске и југословенске државе.....	32
4.3.Косовски мит у путописима о Краљевини Југославији.....	34
5. Закључак.....	41
6. Извори и литература.....	43

1. Увод

Милица Бакић Хејден поставља реторичко питање- у којој мери спољне представе о Балкану временом постају његова судбина?¹ Едвард Саид тврди да је оно што је оријентални свет учинило схватљивим и дало му идентитет, није био резултат његових властитих напора, него читав низ зналачких манипулација, преко којих је Запад идентификовао Оријент. На тај начин се Оријент у исто време дисциплинује, проучава, илуструје, описује и изриче му се суд.² Констатација да је оријентализам „створени корпус теорије и праксе,³ је примењива и на „балканизам“ – дискурс о замишљеном Балкану. Балкан је заузимао и још увек заузима специфично место у машти Запада. Балкан је једна позорница на којој се одигравају динамичне представе чија се тематика везује за мистерију, авантуру, насиље, а представа почиње оног тренутка када јунаци пређу замишљену границу која дели Окцидент од Оријента.

Путописце 19. века махом покреће жеља да буду у центру збивања промена које захватају Балкан: пропадање Османског царства, борба Великих сила око утицаја и стварање нових држава. Промене су пратила очекивања које су путописци имали од простора који се мењао пред њиховим очима. Тако постоји тенденција да се Балкан и његове државе сврстају према заједничким особинама са Оријентом или Окцидентом у једну од ове две одреднице, да на тај начин допринесу разрешењу Источног питања. По завршетку Првог светског рата, уједињење је за Краљевину СХС носило одређене проблеме који су се тицали инкорпорације народа као и *дуалног* позиционирања: *нове државе*, а уједно и *старог* савезника из Великог рата. Након завршетка рата на Балкан опет долазе аутори чија дела стварају *слику Другога* са циљем да ове народе и државе у вртлогу свих динамичних промена које су захватиле 20. век објасне и позиционирају у односу на своју слику напретка.

¹ Оваква и слична питања данас постављамо захваљујући Едварду Саиду који их је првобитно покренуо у контексту Блиског Истока и односа Запада према Арапима. Његова контроверзна књига је настала као побуна против сваког облика доминације: не само оних најпрепознатиљивијих, као што су политичка и економска, већ и против облика културне доминације, у наслеђеним обрасцима мишења и посматрања света-обрасцима заснованим на дистинкцији Запада и Истока, *нашег*-прогресивног, модерног, активног, нормалног и *њиховог*-задртог, традиционалног, статичног, деформисаног у неком смислу.

² E. Said, *Orientalizam*, 2000, 57.

³ E. Said, *Нав. дело*, 27.

Термине *Оријент* и *Окцидент* у међуратном периоду мењају термини *традиционално* и *модерно*.

У економском смислу, Краљевина је била слабо развијена, међутим, у исто време, на културном плану, како примећује Сања Лазаревић Радак, тежи се блискошћу са Западом.⁴ Међуратни период свакако је обележила, како смо утврдили, жеља Краљевине да се позиционира као равноправна *европска* држава, истичући своју мултикултуралност као јединствену особину и неку врсту адуга, а одразе ових спољнополитичких циљева видимо и на културном плану кроз Видовдански култ и Музеј кнеза Павла.

Већина савремених аутора, када је у питању међуратни период, истиче убрзану европеизацију државе, модернизациони трансформативни процес у коме као да нема ничег аутентичног већ само настојање да се Краљевина СХС преко технолошког, научног и државно-правног напретка „докаже“ као модерна европска држава. Теорије модернизације дефинишу параметре и околности у којима се као полазна тачка најчешће узима *традиционално друштво* које ће путем развоја достићи *модерност*, при чему је парадигма модерности увек савремено *западно друштво*.⁵ Ентони Гиденс у свом делу „Последице модерности“ тврди да је модерност глобализујућа⁶ и закључује како развој глобализованих друштвених односа помаже да се умање неки аспекти националистичких осећања, повезаних са националном државом. Дакле, модернизација и национална држава су два појма, која према Гиденсу, искључују један другог.⁷ Ове тезе намећу питање: „Постоји ли модернизација без Запада“? Као одговор се намеће концепт касне модернизације, односно вишеструке модерности. Мирослав Павловић закључује како код овог концепта улога традиције није у сукобу са модерним, него поприма нове облике и на тај начин негира

⁴ S. Lazarević Radak, *Na granicama Orijenta: predstave o Srbiji u putopisima između dva svetska rata*, Pančevo 2011, 36.

⁵ М. Павловић, *Форсирана или аутономна модернизација? Османске реформе у XVIII веку у контексту европских утицаја*, 186.

⁶ „...то је очигледно када се имају у виду неке од анајосновнијих карактеристика модерних институција, укључујући на првом месту њихову искорењеност и рефлексивност.“ Е. Gidens, *Posljedice Modernosti*, Beograd 1998, 68.

⁷ „национална држава постаје сувише мала за велике животне проблеме а исувише велика за мале животне проблеме;“ *Исто*, 70.

поистовећивање вестернизације и модернизације.⁸ Супротстављајући институцију кафане⁹ позоришту, аутори јој у исто време дају, некад свесно некад несвесно, епитет оријенталног што објашњавају коренима из Османског царства,¹⁰ док свему томе претходи увод где је *оријентализам* изложен критици и најављује се истраживање које се бави *сликом Другога*. На тај начин упадају у спиралну замку анахронизама и стереотипа, често не праве дистинкцију између појмова *европеизација*, *вестернизација*, *модернизација*, тако да ови неконзистентни и необјективни радови на крају више говоре о „хоризонту очекивања“¹¹ аутораи шта за њих представља модерност у времену у којем живе и стварају.

Међутим, управо у том вртлогу између два рата Краљевина СХС, касније Југославија, труди се да не буде пуки посматрач у модернизационој игри, већ да у њој учествује и по потреби мења правила, задржавајући аутентичност. Ово се види по многобројним изворима, као што је путописна литература али и изворима који се тичу културног живота и уметности.

⁸; М. Павловић, *Форсирана или аутономна модернизација? Османске реформе у XVIII веку у контексту европских утицаја*, 188.

⁹ Božidar Jezernik, *Divlja Evropa, XX vek*, Београд 2007. 185.

¹⁰ Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt: urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914*, Удружење за друштвену историју, Београд 2008. 266.

¹¹ В. Костић, *Британија и Србија: контакти, везе и односи 1700-1860.*, Београд 2014, 248.

2. „Није Осман оно што је био“¹²

2.1. Балканско ходочашће

Представе о појму Балкан су често проистицале из једног епистема. Иако Балкан није хомоген ни географски, ни културно, ни појмовно, већ је разуђен у сва три смисла, објективне карактеризације су му редовно ускраћивале како његову само-диференцијацију, тако и нормалну динамику кретања, заустављајући га у времену, одржавајући га у стању непромењивости. Објективност посматрача је неретко била условљена културном идеологијом истог и била је уско везана за специфичну идеју прогреса, где су наука и технологија инструмент мерења, а сопствене културне и политичке норме важећи стандарди.¹³ Наиме, слика Балкана у средњем веку дели једну важну карактеристику са Балканом 20. века –међупросторност. Тако налазимо дубоке корене негативне слике „Другог“ јер, по речима Милице Бакић Хајден, „међупростор Балкана узнемирава Запад још од Византије“¹⁴.

Саид тврди да је ислам био и остао траума за Европу,¹⁵ а будући да је поред „Турчина“ ислам стекао још поклоника међу балканским народима, задржао се као особеност Балкана која доприноси (углавном негативно) слици балканског „Другог“. Са турском влашћу долазе и одређене претпоставке о Балкану које ће се задржати; па је још у делу „Фауст“ супротстављан европски ред и турски немир.¹⁶ У време турске превласти на Балкану долази до првих помена овог полуострва под именом Балкан, а сам назив је турског порекла и означава шумовиту планину.¹⁷ Западни путописци су пролазећи кроз ове крајеве од 16. до 19. века сретали интересантне народе који су се разликовали од Турака, нису били преобраћени нити су опонашали Европљане.¹⁸

¹² Malcome Burr, *The Slouch hat*, London 1935, 287.

¹³ Bakić-Hajden, *Orijentalističke varijacije na temu Balkan*, 15.

¹⁴ Исто, 96.

¹⁵ Said, *Orijentalizam*, 13.

¹⁶ Bakić-Hajden, *Orijentalističke varijacije*, 16.

¹⁷ Todorova, *Imaginarni Balkan*, 39.

¹⁸ V. Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritaniје: Imperijalizam mašte*, Beograd 2000. 25 .

Значајније писање о Балкану на Западу почиње са лордом Бајроном 1809. године и његовим делом *Ходочашће Чајлда Харолда*.¹⁹ У то време јавља се јако занимање за Грке и античку културу, док је поезија Балкана изазивала јако интересовање у Европи.²⁰ У последњој деценији 19. века се и коначно усталио назив “Балканско полуострво” (*The Balkans*)²¹ и налазимо га не само у књижевности и науци већ и у ширем спектру публикација.²²

Од шездесетих година 19. века, а посебно од Велике источне кризе, појављују се две нове генерације Британаца који се баве Србијом и Балканом; од Вилијама Гледстона, Дејвида Лојда Џорџа, преко Мери Идит Дарам, Роберта Ситона-Вотсона до Ребеке Вест, ове генерације довешће до велике промене у односу према Србији.²³ Слика одређених балканских земаља често се мењала у Британији. То наводи на закључак да није постојала једна, „замрзнута“ слика, него више перцепција, које су се мењале, нарочито у ратним временима.²⁴ Међу чиниоцима који утичу на слику коју дају путописци веома је важан национални, друштвени и културни контекст из којег они долазе.²⁵ Не треба губити из вида ни „хоризонт очекивања“, о коме су аутори, ако су намеравали да објаве свој путопис, морали водити рачуна.²⁶

Последње деценије 19. века врло су значајне за слику Балкана. У време ексалације Источног питања, Балкан постаје синоним за конфузију и насиље. Тада нпр. Паулина Ирби и Џорџина Мјуир Мекензи пишу своје познато дело *Путовања по словенским земљама Турске у Европи*. Њихово страствено залагање за слободу Јужних Словена било је подржано многим сведочењима људи које су сретале на свом путовању. Ова њихова кампања се наставила и у издању из 1877. за које је Вилијем Гледстон, неуморни критичар Османског

¹⁹ Исто, стр. 17.

²⁰ Исто, стр. 26.

²¹ М. Mazower, *Balkans: From the End of Byzantium to the present day*, London 2000,4; Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije*, 5-6

²² Todorova, *Imaginarni Balkan*, 29.

²³ Ч. Антић, *Србија и Велика Британија у Првом светском рату*, Београд, 2012, 21.

²⁴ S. G. Markovich, „British perceptions of the Balkans until 1918“, *Problems of Identities in the Balkans*, Edited by Slobodan G. Markovich, Eric Beckett Weaver and Vukašin Pavlović, Belgrade 2006, 137.

²⁵ С обзиром на то да су Турска и њене покрајине од тридесетих година 19. века биле тема која је изазивала знатну пажњу и подељена мишљења британског јавног мњења, суд аутора о ономе што ће видети у тим областима био је често одређен и пре него што би пошао на путовање.

²⁶ В. Костић, *Британија и Србија: контакти, везе и односи 1700-1860*, Београд 2014, 247-248.

царства, написао предговор где управо хвали њихова запажања и другачију перспективу и чије је цитате користио на дебатама у парламенту. Овом издању било је додато опширно поглавље о Босни и Херцеговини, које је написала Паулина Ирби на путовању са Присилом Џонстон, за време побуне из 1875.²⁷

Међутим било је дела као што је *Оружје и човек* из 1894, ирског драматурга Џорџа Бернарда Шоа, смештеног за време Српско-бугарског рата 1885.године, која су изазивала велико незадовољство због негативног приказа Балкана. Треба напоменути и дело Ентони Хоупа *Затвореник Зенде* и познати роман Брема Стокера *Дракула*. Весна Голдсворди назива Трансилванију и Руританију „најмоћнијим изумима индустрије забаве у 20. веку“. Сва ова дела су све лоше и опасно везивала за Балкан и стално истицале то као негатив Европске фотографије.²⁸

Слободан Марковић²⁹ и Радмила Пејић³⁰ као кључан догађај који је утицао на промену перцепције путописаца наводе Мајски преврат 1903. године, јер је он довео до реоријентализације Србије у очима европске јавности. Поједни поступци после убиства – као избацивање лешева кроз прозор – описивани су у *Њујорк Тајмсу* као „расна карактеристика Словена“.³¹ Као пример ове промене перцепције узимају се путописци Херберт Вивиан и Мери Идит Дарам. Херберт Вивиан био је огромна присталица Обреновића, тако да је његов опис догађаја прилично личан,³² док је Идит Дарам прешла у том периоду пут од пуког посматрача Балкана до проналажења тзв. *нације миљеника*. Обоје су, након што су се разочарали у Србију, постали антагонистички расположени према некадашњем појму обожавања, међутим за разлику од Идит Дарам, Вивиан је за све кривио искључиво власт након 1903. године и нову династију, Карађорђевиће.³³

²⁷ A. Hammond, *Memoirs of conflict: British women travellers in the Balkans*, Studies in Travel Writing 14:1 (2010), 59.

²⁸ V. Goldsvorti, *Нав. дело*, 143.

²⁹ Markovich, *British perceptions of Serbia and the Balkans*, 196.

³⁰ Pejić, “A British Traveller in Late Nineteenth-Century Serbia”, *Balkanica* XLIV (2013).

³¹ Bakić-Hajden, *Orijentalističke varijacije* 56; M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, стр 118.

³² Pejić, *A British Traveller in Late Nineteenth*, 278. (2013),

³³ Исто, 279.

2.2. „Краљица горштака“

О овој теми се не може писати, а да се не помену путописи „краљице горштака“– Мери Идит Дарам.³⁴ Мери Идит Дарам се априла 1900. године, у својој 37. години живота, отиснула на путовање већ опробаном маршрутом европских путника – дуж „илирске“ обале данашње Хрватске, питајући се: „где почиње прави Исток“, што ју је касније одвело чак и преко границе, у област коју је називала: „земљом неописиво одвратног Турчина“ – у Албанцима насељене планине које су још увек биле део Османског царства.³⁵

После своје прве посете Црној Гори 1900. године Идит Дарам се у више наврата враћала у овај део света и написала је низ књига о Балкану. Била је импресионирана шареноликошћу живота у Црној Гори, чије је становнике упоређивала са шкотским горштацима.³⁶ Често се виђала са црногорским књазом, потоњим краљем Николом Петровићем, а за време балканских ратова 1912-1913. године радила је у црногорским пољским болницама. Ти догађаји били су окидач за њено потпуно окретање пацифизму. Одбила је чак касније позиве Црвеног крста, јер није желела да лечи људе да би после гинули у рату – сматрала је да на тај начин не само што учествује у рату, него га и продужава.³⁷ Као и многи Енглези који су путовали по Балкану, Идит Дарам је у почетку гајила изразите симпатије према Црногорцима, сматрала их је неустрашивим јунацима, који као да су сишли право са страница Хомерових епова.³⁸

Приликом посете Подгорици код ње се први пут јавља занимање за Албанце,³⁹ које ју је потом толико заокупило да је одлучила да проучи живот забачених планинских села на северу Албаније.⁴⁰ Крајем 1903. она завршава своју књигу „Кроз српске земље“ и управо у Пироту добија идеју да придода и научну димензију бегу од суморне реалности свог дома.⁴¹ У складу са својим викторијанским погледом на свет, Идит Дарам је за „истином“ о

³⁴ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 120; V. Goldsvorti, „Invention and Intervention: The rhetoric of balkanization“ у: *Balkan as Metaphor*, (ed.) Dušan Bijelić, 32.

³⁵ V. Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritaniје*, 197.

³⁶ Исто, 200.

³⁷ M. Edith Durham, *The struggle for Scutari*, London, 1914, 238.

³⁸ V. Goldsvorti, *Нав. дело*, 198.

³⁹ M. Edith Durham, *Through the Lands of the Serb*, 22.

⁴⁰ V. Goldsvorti, *Нав. дело*, 200.

⁴¹ „Објаснила сам да желим да забележим ствари карактеристичне искључиво за Србију... Укратко, рекао ми је господин, Ви пишете географско-етнографску студију. И тада ми је синнула та блистава идеја које се не бих сетила сама“ ; M. Edith Durham, *Through the Lands of the Serb*, 186.

Балкану трагала тако што је одлазила на све смелије експедиције у забачену унутрашњост полуострва.⁴² За своје следеће путовање је изабрала најочигледнију дестинацију – делове Балкана који су били под османском влашћу.⁴³ Прво место у које је крочила у оквиру граница Османског царства био је Скадар. Њен пут у ове пределе донео јој је изразито поштовање у Црној Гори и, како она каже, репутацију за „јунаштво“. Њена храброст и авантуристички дух су били производ њених „два месеца слободе“ и одбрамбени механизам од „сивог заточеништва код куће“.⁴⁴

Њено следеће путовање описано је у књизи „Бреме Балкана“. Посветивши сву своју енергију Балкану, Идит Дарам се са британске тачке гледишта и сама „балканизовала”,⁴⁵ а такво мишљење је штетило њеној мисији. У својој првој књизи посвећеној Балкану она је укратко описала сложеност проблема који су у игри, наглашавајући, као и Ребека Вест, колико је опасно заузети било чију страну у балканском сукобу.⁴⁶ Да би неко схватио Балкан, тврдила је, он мора да истражи узроке незавидног стања у коме се сваки од балканских народа налази. „Решење балканског питања“ које она предлаже је да се сваком народу додели „његова територија“, при чему овде изузима интересе великих сила, које обично ставља на прво место.⁴⁷ У овом делу ауторка покушава да читаоцу који не поседује никакво предзнања о Балкану, уз своју лаичку интерпретацију историје од Александра Великог до њеног доба, објасни суштину сукоба. Да би читаоци боље разумели ко све чини Балкан, она чистом дедуктивном методом закључује да су Албанци народ скоро митског порекла, да потичу од Александра Великог и Пира, да Бугари потичу од Хуна, а да су Срби окупирали већи део полуострва и протерали боље од себе на планине, као „Англо-саксонци британска племена“. Наравно, како свака озбиљна студија мора имати доказе, тако ауторка, поред великог броја произвољно протумачених цитата античких писаца (као што је Тацит), у циљу повезивања античких народа са актерима у *Бремену Балкана*, своје хипотезе

⁴² Највероватнији разлог за успешност њених експедиција је чињеница да Албанци нису гајили посебна осећања према Енглезима, а својим занимљивим цртежима албанске ношње и безазленим изгледом је изазивала дивљење и поштовање; V. Goldsvorti, *Нав. дело*, 206.

⁴³ J.Hodgson, M. Edith Durham, Traveller and Publicist“, 13.

⁴⁴ M. Edith Durham, *Twenty years of Balkan tangle*, London 1920, 81.

⁴⁵ Још 1905. Х.Н. Брејлсфорд ју је у свом приказу књиге Балканско бреме оптужио за „балканство“. У приказу се помиње како Идит Дарам ведрог расположења путује по Албанији, земљи нанизаних гробова поред пута и јунака живописних ношњи који се диче храброшћу и причају о части.

⁴⁶ V. Goldsvorti, *Нав. дело*, 202.

⁴⁷ Исто, 206.

поткрепљује и изјавама обичних људи, као што је изјава једног Албанца да су: „Албанци и Срби као пси и мачке“.⁴⁸ Приказ који Идит Дарам даје о овом добу је значајан зато што пружа редак увид у реакције Балканаца, очигледно свесних мишљења које Запад има о њима.⁴⁹

Идит Дарам је добила место у балканској историографији захваљујући етнографским описима племенског живота у северној Албанији и Црној Гори, а нарочито захваљујући пажњи коју је посветила једној од у то време занемарених нација на Балкану, Албанцима. Њена аверзија према Србима, потом проширена на остале Словене, била је тако јака да је зулум јаничара приписивала њиховом балканском пореклу. Тодорова каже како је хвале вредна љубав према Албанцима навела Мери Идит Дарам да се стави у позицију да дели верске и расне осуде, уместо да рационално сагледа геополитичку ситуацију. Тако Идит Дарам оптужује „фанатизам православне цркве“ за учвршћивање турске власти и са извесним жаром, као пред судом, агитује за Албанце који: „само желе да заузму своје место на Балкану и да живе у слободи и хармонији, суочени са непријатељем много горим од Турака, а то су Словени: Русија, са својом фанатичном црквом и њене дивље кохорте, Срби и Бугари, спремне су да униште Албанију и да затру католике колико и муслимане“.⁵⁰ Она се држала утабане стазе којом су ишли многи Западњаци који су се бавили Балканом – одабрала је *нацију миљеника* коју ће поставити на пиједестал и којој ће посветити своја дела.

Лета 1908. године се отиснула на пут у северну Албанију и продукт тога је њено дело *Горња Албанија*. Ово дело се састоји од мешавине етнографских података и личних доживљаја и многи га сматрају њеним најбољим остварењем. Њен циљ је да пружи интересантну и свеобухватну слику о албанским обичајима, фолклору и традицији. Она је саму себе видела као „објективно“ посматрача, извештача пре него коментатора, некога ко Балкан посматра изнутра и споља. Писци историјских дела, политичких студија и путописа

⁴⁸ M. Edith Durham, *The burden of the Balkans*, London 1905, 5-9.

⁴⁹ Тако наводи пример реакције једног човека којег је упознала, а који јој је прекорно рекао: „Ви Енглези мислите да сте цивилизовани и да можете да нас учите нечему. А ја вам кажем да овде нема човека који би починио онакве злочине какви се чине у Лондону... Наши хајдучи су сиромашни људи...Они пљачкају да би живели и ризикују главу при том. А ваши разбојници су често универзитетски образовани, они пљачкају, лажу и варају да би стекли раскош. Ви сте годинама уживали све предности образовања и цивилизације и ето шта радите. А нас зовете дивљацима зато што убијамо људе.“; Todorova, *Imaginarni Balkan*, 243.

⁵⁰ Исто, 244.

који се односе на балканске земље често истичу своју објективност као нешто што их разликује од својих претходника.⁵¹ У овој књизи такође понавља своје виђење легендарне прошлости Албанаца, одређивањем заједничких именилаца, албанских обичаја.⁵² Такође, књига обилује и описима прослава, а она која је на њу оставила можда и најјачи утисак је прослава поводом св. Јована.⁵³ Упркос свим неслагањима са Ребеком Вест, занимљиво је да су обе биле фасциниране мултирелигиозним прославама на Балкану.⁵⁴

Енергично је агитовала за независност Албаније, па је још пре Првог светског рата имала репутацију „краљице горштака“. Постепено је изменила своје ставове о Србима и Црногорцима, које почиње сматрати албанским непријатељима, а после Првог светског рата постала је и истакнута чланица Англо-албанског друштва. По албанским земљама је путовала у друштву Константина Синаса, путујућег продавца у служби Британског и иностраног библијског друштва, који ју је упознао са низом угледних Албанаца. Ово искуство јој је отворило очи за снажна национална осећања Албанаца. У делу „Опсада Скадра“ постепени заокрет њеног односа према Србима и Црногорцима је постао потпун. Идит Дарам описује ужасе приликом опсаде Скадра и борби за време Балканских ратова, али се поставља и као судија када су у питању жртве. Такође, као да заборавља да Велике силе имају удела у скоро свему што се догађа на Балкану, а у тренуцима када се тога сети, то је углавном да би поткрепила своју хипотезу о њиховој жељи за уништењем Албанаца. Тако цитира албанског патриоту: „Да, савезници су се борили заједно само ради уништења наше нације. Свет мора да је био изненађен да су нације које себе називају хришћанским способне за такву похлепу, бес и варварство.“⁵⁵ Није изненађујуће да су се аутори меморандума о албанским захтевима из 1918. године (под називом *Права, наде и тежње Албаније*), износећи становиште да су Албанци „најзначајнији фактор међу свим балканским нацијама“, позивали управо на Мери Идит Дарам.⁵⁶

⁵¹ Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije*, 203.

⁵² M. Edith Durham, *High Albania*, 453-459.

⁵³ Исто, 177.

⁵⁴ Ребека Вест у свом делу *Црно јагње, сиви соко* пише о прослави Ђурђевдана у Македонији, што је један од догађаја који су оставили најјачи утисак на њу.

⁵⁵ M. Edith Durham, *The struggle for Scutari*, 315.

⁵⁶ Антић, *Србија и Велика Британија*, 413.

2.3. „Храбри мали савезник“⁵⁷

Почетак Првог светског рата на Балкану најпре је озваничио полуострво као буре барута у машти Запада. Поједини, као амерички новинар Џон Гантер критиковали су учешће у рату : „...140.000 младих Американаца да умре због догађаја у блатњавом, примитивном селу – Сарајеву.“⁵⁸ Међутим, слика се значајно мењала на боље за време рата како Србија добија епитет „ храброг малог савезника“ Велике Британије.⁵⁹ Ово се огледа и у многим хуманитарним организацијама основаним у Великој Британији као што је *Српски потпорни фонд* који је основан у Лондону. Оснивање овог хуманитарног фонда су подржале многе угледне личности : Роберт Ситон-Вотсон Лојд Џорџ, Хенри Викам Сид, сер Артур Џон Еванс, лејди Пеџет, др Елси Инглс, Мејбл Данлоп Грујић са супругом Славком Грујићем, Чедомиљ Мијатовић, Павле Поповић, и многи други. Српски потпорни фонд је деловао из Лондона и мењао је циљеве у зависности и од потреба у Србији. Помагао је српску војску и народ у Србији, при повлачењу у Скадру, у Драчу, на Крфу, Корзици, на деловима Солунског фронта, у појединим деловима Француске, Битољу и Бизерти.⁶⁰ Моника Крипнер истиче улогу др Елси Инглс у стварању Болнице шкотских жена, наиме, она је дошла на идеју да се оснује медицинска јединица од стране жена која би са британским снагама помагала на терену.⁶¹ Упркос томе што највећи број путописа потиче из времена Балканских ратова и Првог светског рата, оно што карактерише малобројније путописе из међуратног периода јесте потреба путописаца да буду на Балкану у центру дешавања, у ишчекивању неке кризе или конфликта. Чак и извештаји британског посланства потврђују ово ишчекивање: „ Београд је вероватно једна од најнемирнијих мањих престоница у Европи: ретко када протекне неколико недеља а да не избије неки инцидент, за који се у први мах изгледа да је бременим опасностима по мир на

⁵⁷ Markovich S. G. *British perceptions of Serbia and the Balkans*,;British-Serbian Relations. From the 18th to the 21st Centuries, ed. Slobodan G. Markovich. Belgrade: Faculty of Political Sciences, University of Belgrade & Zepter Book World, 2018,60.

⁵⁸ Todorova,*Imaginarni Balkan*, 119 .

⁵⁹ Markovich,*British perceptions of Serbia*,60.

⁶⁰ С.Поповић-Филиповић, *Срби на Корзици у Великом рату. I. део*, Београд, 2018, 8-10.

⁶¹ M. Krippner, *The work of British Medical Women in Serbia during the First World War in Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans*, Edited by John B. Allcock and Antonia Young, Bradford 1991,67.

Балкану.⁶² Поред горепомнутих аутора значајни су и Франческа Вилсон⁶³, Лена Јовичић⁶⁴, Грејс Елисон⁶⁵, Малком Бер⁶⁶, Дејвид Футман⁶⁷, Лавет Филдинг Едвардс⁶⁸, о којима ће бити више речи у наставку текста.

Завршетак рата Краљевина СХС је дочекала на страни победника, уједињена али не и растерећена трзавица како на унутрашњем тако и на спољашњем плану. Наиме,

⁶² Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији. Годишњи извештаји Британског посланства у Београду 1921-1938*, том 1 (1921-1930), Београд-Загреб 1986, 497.

⁶³ Франческа Мери Вилсон (1888-1981) рођена је у Њукастлу. Почетак Првог светског рата затекао ју је на месту професорке, када се укључила у помоћ белгијским избеглицима. Убрзо постаје чланица Српског потпорног фонда и као његов представник одлази на Корзику у оквиру програма помоћи српској избеглој колонији. Од 1917. заједно са Маргарет МекФеј придружује се свом брату Морису Вилсону у Бизерти, где се посвећује српским рањеницима. У послератном периоду посетила је Србију у циљу ширења хуманитарне помоћи расељеним лицима, војницима и повратницима из рата. О својим искуствима написала је дела „Портрети и слике из Србије“, „Југословенска Македонија“ које су касније постале део књиге „На ивици хаоса, Сећања на социјални рад између три рата“. У: Поповић-Филиповић *Срби на Корзици*, 12.

⁶⁴ Лена Јовичић рођена је 1885. године у Лондону, где је провела детињство и рану младост. Била је кћер српског дипломате и писца Александра Здравко Јовичића.⁶⁴ Александар се оженио Шкотланђанком Елис Мери Радерфорд (Alice Mary Rutherford). Лена је боравила и у Бечу, Риму, Атини где јој је отац био у дипломатској служби. У том смислу, припадала је и кругу британске дипломатске аристократије. Октобра 1921. године се, заједно са родитељима, враћа се у Београд. Објавила је биографију свог оца под називом *Биографија српског дипломате (The Biography of a Serbian Diplomat)*, где је поред дневничких бележака укључила и усмена сећања свога оца, и иако ови мемоари нису настали у целини из прве руке, значајни су јер је Александар Јовичић као службеник владе имао прилику да буде у вртлогу дешавања крајем 19. века. У А. Растовић, „Обреновићи у мемоарима српских дипломата из Лондона“, у: *Нововековне српске династије у мемоаристици*, Историјски институт, ур. Петар В. Крстић, Београд 2007, 137.

⁶⁵ Грејс Мери Елисон, новинарка, списатељица и феминисткиња, допутовала је у Краљевину Југославију у септембру 1932. године на позив кнеза Павла. Већ у новембру је завршила рукопис и написала предговор за књигу Југославија-нова земља и њен народ. у Шимуновић-Бешлин Б. (2007), „Грејс Елисон и Карађорђевићи“, у: *Нововековне српске династије у мемоаристици*, Историјски институт, ур. Петар В. Крстић, Београд, стр. 178.

⁶⁶ Малком Бер био је члан Краљевског научног друштва, путописац и авантуриста који је на прво дуго пошао са тринаест година када је отпутовао у Рио де Жанеиро. Обишао је бројне европске, афричке и азијске земље. Његово обимно дело о Балкану „Меки шешир“ из 1935. године у Енглеској и Србији није доживело популарност, а за собом је оставио мноштво стручних радова, превода и неколико путописа. Учествовао је у пробоју Солунског фронта као младић и након тога купио кућу са имањем у Београду. Своје дело „Меки шешир“ посветио је Србима. У: S. Lazarević Radak, *Na granicama Orijenta: predstave o Srbiji u putopisima između dva svetska rata*, Pančevo 2011, 23.

⁶⁷ Дејвид Футман је од 1935. До 1953. године радио у МИ-6 тајној служби британског Министарства спољних послова за земље Леванта. Када је напустио МИ-6 постао је члан колегијума Колеца св. Ентонија у Оксфорду где је до пензионисања предавао историју Русије. Због позних дела био је оптуживан да је био обавештајца који је деловао на Балкану по налогу совјетских служби. Дипломатска искуства из Југославије су му послужила као подстицај за неколико књига: *Балкански празник, На пола пута ка Истоку и Прасе и бибер*. У: S. Lazarević Radak, *Na granicama Orijenta: predstave o Srbiji u putopisima između dva svetska rata*, Pančevo 2011, 25.

⁶⁸ Лавет Филдинг Едвардс је био новинар и преводилац, аутор је шест књига о Југославији. У Југославију долази након завршених студија славистике у Енглеској са жељом да упише Универзитет у Београду, међутим како је Универзитет био затворен из политичких разлога, тада се одлучује за путовање по Југославији. Постаје дописник листова Дејли Телеграф и Тајмс. Аутор је дела *Световно ходочашће, Скитница у Југославији и Дунавски ток*. У: S. Lazarević Radak, *Na granicama Orijenta: predstave o Srbiji u putopisima između dva svetska rata*, Pančevo 2011, 23.

ревизионистички талас је брзо након рата захватио Европу, при чему се изједначавао повод за рат са узроком. Идит Дарам није прва поставила питање : „Ко је започео Велики рат“? али није ни пропустила прилику да се укључи у дискусију, тако да је покушала да својом књигом *Сарајевски злочин*, насталом у светлу Солунског процеса, који су многи дочекали као непобитан доказ српске кривице за почетак рата, понуди свој одговор. Посветивши се озбиљно свом лаичком истраживању, Мери Идит Дарам је вратила краљу Петру орден Светог Саве и у пропратном писму изјавила да: „њего и његов народ сматра кривим за највећи злочин у историји“.⁶⁹

Њена истрага о узроцима Првог светског рата се, заправо, састојала из, како је сама рекла: „чекања као мачка испред мишје рупе за доказ од самих Срба“, а уверена је да га је коначно и добила.⁷⁰ Тај доказ су објављена сећања Љубе Јовановића на 1914, која она у својој књизи најпре назива небитним,⁷¹ а затим их анализира у оноликој мери у којој јој је довољно да закључи да је убиство Франца Фердинанда могло бити спречено и да управо Љуба Јовановић није ништа урадио како би спречио атентат.⁷² Своју детективску студију даље поткрепљује доказима истог интензитета: новинским чланцима у којима Љуба Јовановић износи неколико магловитих реченица о томе како никада није помагао емигранте из Црне Горе који су покушавали насилно да остваре уједињење Србије и Црне Горе;⁷³ контроверзном књигом *Тајна превратне организације*⁷⁴ о Солунском процесу, која је годину дана након објављивања повучена и чија веродостојност и дан данас виси о концу с’ обзиром на непоклапања са стенографским белешкама са суђења.⁷⁵ Мери Идит Дарам користи учешће Великих сила у Балканском питању и Великом рату прилично произвољно, не желећи да сагледа озбиљност геополитичке ситуације очекујући за узврат шире прихватање интелектуалних кругова. Када се узме у обзир колико мало извора је консултовала приликом писања ове студије,⁷⁶ да је дело написала у

⁶⁹ М. Todorova, *Imaginary Balkan*, 242.

⁷⁰ J.Hodgson, M. Edith Durham, Traveller and Publicist“, 25.

⁷¹ M. Edith Durham, *The Sarajevo Crime*, London 1925, 84.

⁷² Исто, 129-130.

⁷³ Исто, 34.

⁷⁴ Исто, 158.

⁷⁵ Упореди: М.Ж. Живановић, *Пуковник Апис*, Београд 2016.

⁷⁶ Ауторка није користила званичне документе који су били доступни јавности већ у првој години рата као што су *Српска плава књига* која садржи 52 дипломатска документа настала између 29. јуна и 6. августа 1914. година као ни *Аустро-Угарску црвену књигу*, *Немачку белу књигу* или *Британске плаве књиге*, што би се

ретроспективи,⁷⁷ неуверљиве доказе којима је поткрепљује, постаје импресивно колико је енергије заправо уложила да убеди читаоце у српску кривицу за рат.

Након ове политичко-историјске студије опет се окреће етнографском раду, па тако настаје дело „Порекло племена, закони и обичаји“. Идит Дарам је сама рекла да дело није комплетно, јер је њен рад на терену прекинуо Први светски рат. За лаике је ово дело један садржајан приручник пун анегдота, али треба узети у обзир временску разлику, као и носталгију коју је осећала за путовањима на која више неће отићи и за друштвом које више не постоји.⁷⁸

2.4. „Историја од крви и меса“⁷⁹

Међуратни период је донео нове детаље овој слици. Може се закључити да Британије и даље врши „наративну колонизацију“⁸⁰ – утицајни писци ту су смештали разбојнике на планине, чији су хобији револуције и атентати, нпр. Агата Кристи у делу *Тајна замка Чимниз*.⁸¹ Дејвид Фугман се придружује ауторима чији су романи смештени у имагинарној земљи која припада Балкану, наиме његов роман *Прасе и бибер* смештен је у земљи Вучинији.⁸² Мери Идит Дарам⁸³ и Ребека Вест⁸⁴ се обично помињу као списатељице које су предњачиле у настојањима да се балканско полуострво и његови народи „објасне“ читаоцима енглеског говорног подручја.⁸⁵ Међутим, њих две су имале различит приступ: док се Ребека Вест трудила да буде посматрач поентилистичког уметничког дела као што

очекивало од истраживача који је на себе узео такав озбиљан задатак да неколико година после Великог рата докучи узрок.

⁷⁷ Књига је објављена 1920. године.

⁷⁸ J.Hodgson, M. Edith Durham, Traveller and Publicist“, 26.

⁷⁹ R. Vest, *Crno jagnje i sivi soko*, Beograd 2004. 86.

⁸⁰ V. Goldsvorti, *Нав. дело*, 7.

⁸¹ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 121 нпр. Агата Кристи, „Тајна замка Чимниз“, са радњом у држави Херцеговакији, престоницом Екарестом описима планина и разбојника.

⁸² D. Footman, *Pig and pepper*, London 1936.

⁸³ Мери Идит Дарам (Лондон, 8. децембар 1863 — 15. новембар 1944) је била списатељица и уметница из Уједињеног Краљевства која је посебно позната због текстова о животу Албанаца на самом почетку 20. века. По савету доктора путовала је по Далмацији од Трста до Котора, а затим на Цетиње, престоницу Црне Горе. На овом путовању се упознала са животом на југу Балкана и то искуство ће бити пресудно за њен даљи живот. У S. Lazarević Radak, *Нав. дело*, 22.

⁸⁴ Дама Сесилија Исабел Ферфилд (енгл. Cicely Isabel Fairfield), познатија под псеудонимом Ребека Вест (Лондон, 21. децембар 1892 — Лондон, 15. март 1983) је била британско-ирска феминисткиња и списатељица познате по својим романима и чланцима. Писала је есеје и чланке за Њујоркер, Њу Републик, Санди Телеграф, и The New York Herald Tribune. У S. Lazarević Radak, *Нав. Дело*, 22

⁸⁵ V. Goldsvorti, *Нав. дело*, 197.

је Балкан и тврдила да од истог може и да се научи нешто, Мери Идит Дарам се до те мере саживела са Балканом, његовим земљама и људима, да је то постао смисао њеног живота.⁸⁶ У контексту представљања Балкана као места које не може да побегне од своје прошлости треба рећи да је своје разлоге за долазак и писање путописа о Југославији објаснила овако: „Дошла сам у Југославију како бих видела шта значи историја од крви и меса.“⁸⁷

Међутим, пре Ребеке Вест се из сличних побуда на ово путовање одлучила Лена Јовичић, ауторка дела *Којекуде по Србији (Pages From Here and There in Serbia)* објављеног 1926. године. Предговор је написао Богдан Поповић⁸⁸ који са речима хвале читаоцу представља ово дело представљајући га као веродостојно и темељно. Јовичић је својим пореклом али и студиозношћу била добро упућена у неке обичаје Срба (видети њен опис српског обичаја *славе*) али су њени описи, нарочито далеке прошлости, прошарани неким фактографским грешкама (опис Битке на Косову).⁸⁹ Негде је присутан доста оригиналан приступ Лене Јовичић, попут у делу где испитује празник *Цвети* у српској историји (од Другог српског устанка до 1867).⁹⁰ Лена Јовичић је књигу структурисала на целине од којих је прва историја, затим обичаји, добар део је посветила српским манастирима и духовности, свакодневном животу у Београду, а последње поглавље чине њене скице са путовања по Србији. Поред уобичајених па чак и већ тада клишеа путописног жанра, истиче се ауторкина посета и опис Народног музеја, Народне библиотеке, Етнографског музеја и изложбе „Југословенска уметност“, које потпуно излазе из оквира очекиваног, па чак и из оквира жанра.

Претекавши Ребеку Вест, она посебан значај, и посебном атмосфером и наративом описује простор Косова и Метохије и Вардарске Македоније односно *Старе Србије* како је назива. Ту су оријенталистички описи прљавих кафана и сељака који „ван сваког смисла за време“ обављају радове, помешани са ауторкином глорификацијом српског средњег века која се огледа у опису Косова и Метохије као *земље плавих сенки*, те мистичних тренутака

⁸⁶ J.Hodgson, M. Edith Durham, Traveller and Publicist“, 8.

⁸⁷ R. Vest, *Нав. дело*, 86.

⁸⁸ Богдан Поповић (1.1.1864.-7.11.1944.) био је један од значајнијих српских књижевних критичара и есејиста.

⁸⁹ L. Yovitchitch, *Pages From Here and There in Serbia* , Belgrade 1926. 24,128

⁹⁰ Исто, 13.

пред српским манастирима из средњег века.⁹¹ Ипак, главну улогу у њеном опису Србије заузима слика Србије-феникса, обновљене у склопу Југославије чиме доминира опис обновљеног Београда, где упркос сиромаштву зграде ничу „као печурке“,⁹² а жене се облаче по европској моди.⁹³

Осим дубоког поштовања за српску историју, истицања српско-британских веза, смештања у исти, европски, културни круг, још један аспект доминира њеним делима. То је велика промена, коју она илуструје сусретом са једним остарелим војником, тада скитницом на путу по Србији. Војник који је „познавао њеног брата на фронту“, а тада је био само „фигура под кукуљицом“ служи Лени Јовичић да опише драматичну промену кроз коју је Србија прошла од Обреновићевске Србије њенога оца, до Карађорђевићевске СХС 1903-1926: „Ah, Gospogise, it was all so different when we got back [...] the conversation with him lingers in our minds; we understand just how he felt.“⁹⁴ Израз разумевања према Србима присутан је у делу Лене Јовичић, али амбиваленција је такође нешто што је дефинисало; наиме, она је стално истицала себе као „Енглескињу“ те је чак и књигу која је издата у Београду издала на енглеском, а њено име, изворно српско, остало је са енглеском транскрипцијом.

Оно што је заједничко њој, Дејвиду Футману, Лавету Филдингу Едвардсу и Малкому Беру је тражење „правог Оријента“. Дејвид Футман, тако, у *Балканском празнику* истиче да „путници који траже прави Оријент, узалуд лутају београдским улицама, већ се требају упутити на београдску пијаци,“ имитирајући класичне моменте оријенталистичке лабораторије.⁹⁵ Дејвид Футман не само да тражи прави Оријент већ изражава жаљење за „добрим Турчином кога више нема у малим хришћанским земљама Балкана“. Футман описује те Турке као давно несталу цивилизацију: „Све су то племените особине, али су у Југославији као и другде изашле из моде и постале стерилне.“⁹⁶ Док Дејвид Футман осећа империјалну емпатију према „добром Турчину“, Малком Бер управо у свему бруталном види оријентално наслеђе. Своју хипотезу даље поткрепљује анализом владавине

⁹¹ Исто, 130-131, 139.

⁹² Исто, 74.

⁹³ Исто, 82.

⁹⁴ Исто, 146-147

⁹⁵ D. Footman, *Balkan Holiday*, 216.

⁹⁶ Исто, 123-124.

Александра Обреновића, чије понашање назива тиранским, а Мајски преврат доводи у везу са турском културом.⁹⁷

Мери Идит Дарам иде још даље – назива Балкан „европском Афро-Азијом“ представљајући га као оличење бруталности истичући уједно и непремостиве разлике.⁹⁸ Значајно је да колико год се мотиви путописаца разликовали, постоје одређене сличности у њиховим очекивањима, пишу из позиције критичара позоришне представе, не могу да сакрију одушевљење али ни разочарење, и исход њихове критике је у складу са њиховим испуњеним очекивањима. Као што често не могу да се отму потреби да доживе исконструисану слику при посети Југославији исто тако често показују тенденцију да о Балкану пишу као о сирочету које вапи за родитељем и дисциплином, приступајући познатом процесу инфантилизације Балкана. Ту Малком Бер у свом делу уводи лик ратног друга „Косте“ који је заправо персонификација Краљевине,⁹⁹ чије су речи српске, а мисли турске тако да Бер закључује: „Није Осман што је некад био“.¹⁰⁰ Лавету Филдингу је пак асоцијација на Србију адолесцент,¹⁰¹ а Београд замишљена линија између Истока и Запада. Бива одушевљен егзотиком престонице која је комбинација европеизације и оријентализације захваљујући мешању становништва из целе Краљевине и констатно налази забаву у покушају убицања те границе.¹⁰² Све ово доводи до контрадикторних описа: глорификација Османског царства и *Доброг Турчина* супротставља се гнушању над дивљим Оријентом, а исто тако се сукобљавају модернизација и окцидентализација о којој афирмативно пишу са мистериозним и авантуристичким Балканом који желе да доживе.

Свакако најкомплекснији путопис међуратног периода јесте *Црно јагње и сиви соко* Ребеке Вест, који многи убрајају међу најбоље књиге написане о Југославији на било ком језику, међу њима су Алан Џ. П. Тејлор, који истиче како: „ниједном народу никад није била одата већа и заслуженија почаст“; затим Брајан Хол, Роберт Каплан,¹⁰³ Милан

⁹⁷ M. Burr, *The Slouch Hat*, 278-279.

⁹⁸ M. Edith Durham, *Twenty years of Balkan tangle*.

⁹⁹ S. Lazarević Radak, *Na granicama Orijenta: predstave o Srbiji u putopisima između dva svetska rata*, Pančevo 2011, 43.

¹⁰⁰ M. Burr, *The Slouch hat*, 287.

¹⁰¹ L. Fielding Edwards, *A Wayfarer in Yugoslavia*, 230.

¹⁰² L. Fielding Edwards, *A Wayfarer in Yugoslavia*, 282-283.

¹⁰³ V. Goldsvorti, *Нав. дело*, 209.

Гавриловић,¹⁰⁴ и многи други. На јесен 1936. Вест је први пут је посетила Југославију као гостујући предавач *Британског савета*.¹⁰⁵ Иако је била увелико позната новинарка и списатељица (имала иза себе пет објављених романа и две подуже критичке студије) није тада много знала о Балкану. Шта више, за Југославију се заинтересовала први пут тек када је чула вести о убиству краља Александра у Марсеју.¹⁰⁶ Ипак, одувек су је занимали односи између малих држава и моћних царстава јер је како каже и сама, рођена као држављанка једне од највећих империја које је свет икада видео, а одрастала као њен немилосрдни критичар.¹⁰⁷ Она је жестоко критиковала усвојитељски колонијализам, тј. хуманитарно и реформистички расположене Британце,¹⁰⁸ који су на Балкану узимали по један балкански народ за штићеника, проглашавали га за угњетавани, а онда се враћали у Британију са урамљеном фотографијом једног представника тог народа у народној ношњи, као трофејем оличења своје хуманости, без воље и покушаја да се Балкан разуме и прихвати онаквим какав јесте. Основна разлика између писаца тзв. патерналистичког колонијализма и Ребеке Вест је та што је она сматрала да се од Балкана може и треба учити. Ипак, ни она није остала равнодушна на слику „последњег правог Турчина“ у Скопљу из ког је „избијала жеља за пријатним стварима“ и са жаљењем описује ту, по њој, непоновљиву сцену.¹⁰⁹

Имајући у виду да је *Црно јагње и сиви соко* написала у веома кратком року, као и да је стекла темељно знање о сложеној земљи захваљујући томе што се претходно случајно обрела у делу света који је за њу био потпуно нов, импресивно је да је Ребека Вест написала овако садржајну и обимну књигу. Ипак, дело је и више од обичног путописа. Ауторка је убеђена да се садашњост може објаснити једино преко прошлости, за себе каже да је хроничар свог времена, па тако у сваком од поглавља пише и о историји места које посећује. Мајском преврату даје на изузетном значају нарочито због каснијег портрета краља Петра

¹⁰⁴ „Као Србин и као Југословен желим да Вам се од срца захвалим на Вашем мишљењу које сте тако храбро изложили, а већ да не говорим о књизи „Црно јагње и сиви соко“ која ће остати као трајан докуменат вечите захвалности мога народа.“ К. Гавриловић, *Ребека Вест и Гавриловићи*, Београд 2008. 15.

¹⁰⁵ „Распоред предавања на Коларчевом Народном универзитету“, *Правда*, 5.4.1936., 7

¹⁰⁶ R. Vest, *Нав. дело*, 12.

¹⁰⁷ V. Goldsvorti, *Нав. дело*, 209.

¹⁰⁸ „Присетих се шта су ми све Енглези који су живели на Балкану причали о непоштењу и честитости, о грубости и деликатности, похлепи и великодушности који су истовремено постојали у истој особи, о политичарима који се, иако велики родољуби, нису клонили проневера, не у различитим раздобљима каријере већ у једном дану, о округлости која је на мучење и крвопролиће гледала као на нешто сасвим природно, да би се у неком тренутку претварала у најнежније милосрђе“. R. Vest, *Нав. дело*, 364.

¹⁰⁹ Исто, 491.

Карађорђевића кога је јако ценила, можда и највише од свих српских владара.¹¹⁰ Њен метод је такав да не прати хронологију, већ географију, тако да креће од Загреба до Сарајева, затим одатле до Београда па Скопља. Неком коме историја Балкана није позната ово представља проблем зато што прво чита о Стјепану Радићу па Францу Фердинанду, или прво о српској националној историји 19. Века, па затим о цару Стефану Душану и Немањићкој династији. Дело је такође значајно и као мемоарска грађа о њеним пријатељима и сапутницима из Југославије као што су Станислав Винавер,¹¹¹ Аница Савић Ребац¹¹² и Хасан Ребац¹¹³, а самим тим и јединствен путопис.

Разлог због ког користи измењена имена својих пријатеља у делу је зато што је стрепела за њихове животе када је избио рат. Њен сапутник и званични водич по Југославији, Станислав Винавер, службеник Пресбириа југословенске владе, тако је постао Константин, а његова жена Елза, Немица у књизи се зове Герда.¹¹⁴ По описима Ребеке Вест у *Црном јагњету* види се да је Винавер својој дужности водича приступао са много више маште и бoемског духа него што би се то на основу његовог званичног положаја то могло

¹¹⁰ Исто, 434.

¹¹¹ Станислав Винавер је био српски Јеврејин који се као припадник српске војске истакао у Првом светском рату а потом био Бергсонов студент на Сорбони. Такође био познати експресионистички песник, а такође и полиглот који се прославио својим слободним преводима Раблеа, Молијера, Гетеа и Дикенса, који су заправо уметничка дела сама за себе. У време када је књига *Црно јагње и сиви соко* изашла из штампе, Винавер је се налазио у једном логору у Немачкој као ратни заробљеник. Ребека Вест му је слала пакете преко британског Црвеног крста које је он нерадо подизао у страху да би неко могао да открије да је он Јеврејин и да би потом могли да га пребаце у логор смрти, а тај страх није био неоснован с обзиром да је његова мајка умрла у гасној комори.

¹¹² Аница Савић је била српски филозоф и професор класичних језика, писац, преводилац, уредник и сарадник многих књижевних часописа. Докторирала је на Филозофском факултету у Београду 1932. и изузетно су значајне њене студије о Лучи микрокозма и Његошу пошто је за њу Луча била највиши израз југословенске културе, тако да је објавила преводе Луче на енглески и немачки, а 1946. постаје ванредни професор на Филозофском факултету у Београду. Ребека Вест о Аници и Хасану говори са највећим изразом поштовања: „Милица и Мехмед су за мене посебно вредни, не само због тога што јесу већ и због тога где се налазе. Они су стубови који допиру невидљиву кућу, склониште које морамо имати ако не желимо да нас одувају ветрови природе.“ у R. Vest, *Нав. дело*, 609; Ребека Вест и Аница Савић-Ребац су остале пријатељице и након ауторкиног повратка у Велику Британију о чему сведоче писма која су размењивале до Аничине смрти. („Драга моја Сисили, међу многим патњама, телесним и духовним, у последње четири године, беше једна мисао која ми је донела много брига и жалости: мисао да нема гласа од тебе у ова времена када смо сви изложени безбројним опасностима, не само у окупираним земљама, већ исто тако и у оним слободним.“ у http://arhiva.unilib.rs/unilib/o_nama/izlozbe/anica_savic_rebac/PREPISKA_SA_KNJIZEVNICIMA.php).

[Пристап 8.8.2018]

¹¹³ Хасан Ребац је био херцеговачки муслиман који је дипломирао оријенталне језике на Сорбони. Учествовао је у балканским ратовима као четник и добровољац, повлачио се са српском војском преко Албаније у Првом светском рату, након чега је преко Солуна отишао у Француску. У међуратном периоду био је службеник Министарства вера Краљевине СХС.

¹¹⁴ Њихов идентит је ипак очигледан на основу осталих података који су дати.

претпоставити. Са Винавером су посетили Кајмакчалан где је како он каже: „његов народ спасао цивилизацију, где је Србија добила рат за све остале народе“, у шта његова супруга никако не може да поверује и тражи изговор за победу Срба у издаји Бугара.¹¹⁵ Ребека Вест овде користи Герду, која је постала оличење „мрске тевтонске нарави“, ради конструисања слике *Другога*. Списатељица ово приписује њеном недостатку свести о процесу и жељи да се дође до резултата истог тренутка, без жеље за трудом до истих.¹¹⁶ Елза наине никако не пропушта прилику да истакне сиромаштво Србије и Македоније, немачку супериорност и британско помодарство. У одушевљењу народима Балкана Ребеке Вест она види само хир једне Британке која на Балкану тражи новог егзотичног љубимца.¹¹⁷

У делу се дешавају упоредо два процеса. Први процес тиче се Србије и Југославије, то је ауторкино упознавање тих простора као и њена проницљива запажања,¹¹⁸ а други процес уводи управо Елзина слика. Наине, када узмемо у обзир ситуацију у Европи, Елзино порекло и њене политичке ставове, блиске нацистичкој Немачкој, можемо закључити да је за Ребеку Вест она персонификација не само Немачке, него генерално освајача.¹¹⁹ Тако да ове две жене, суште супротности једна другој, подсећају на карикатуре Немачке и Велике Британије на пропагандним памфлетима у предвечерје Другог светског рата, на сликовитој позадини Србије и Југославије.

¹¹⁵ R. Vest, *Нав. дело*, 581.

¹¹⁶ Исто, 602.

¹¹⁷ Елзини ставови су увелико били обликовани немачком пропагандом, наине, њен рођени брат био је Карл Силекс – нацистички новинар. У писму издавачу Бену Хјубшу 22. децембра 1938. године она пише управо о Винаверовој жени Елзи, како је она сестра нацистичког новинара Карла Силекса, и како је сигурна да је она потпуно луда јер је покушала да убије своју децу и себе зато што је „упрљала своју Нордијску крв мешајући је са јеврејском“ Rebecca West to Ben Huebsch, 22.12.1938. *Selected letters of Rebecca West*, edited, annotated and introduced by Bonnie Kime Scott, Yale University Press, New Haven and London 2000, 167.

¹¹⁸ „Нема сумње да би Велика Србија била много погоднија творевина од Југославије, али она је могла постојати само уз два услова: на истоку је морала имати подршку Русије а на западу је словеначким католичким државама морала бити раздвојена од земаља немачког говорног подручја. Године 1917. међутим Руско царство се срушило, а од свих поданика Аустроугарске царевине једино су Чеси били довољно организовани да убед творце мира да заслужују самосталну државу. Зато су Србији били потребни Словени католици и зато је Словенима католицима била потребна Србија. Југославија, или краљевина Срба, Хрвата и Словенаца како се тада звала постала је неизбежна. Али то није помирило разлике у темпераментима између Срба и Хрвата што је краљу стварало неизмерне тешкоће.“ у R. Vest, *Нав. дело*, 450.

¹¹⁹ „Герда нема никакав осећај за процес, она жели резултат али не жели да се бави оним што доводи до резултата...то је став освајача. Герди се заправо нико не може одупрети, стога је необично важно утврдити колико Герди има на свету и да ли ће се оне окупити око неког циља. Исто, 602-603.

3. Путописи у служби пропаганде

Као последица увођења диктатуре краља Александра, тридесетих година 20. века у Југославији долази до таласа пропаганде са циљем да Југославија учврсти односе преко културних веза са Великом Британијом, у највећој мери, али и Француском¹²⁰ и Америком.¹²¹ О томе сведочи бројна страна и домаћа штампа, туристичке брошуре,¹²² догађаји који су имали за циљ популаризацију енглеског језика, какве је организовао Енглеско-Америчко-Југословенски клуб,¹²³ и неколико путописа.

3.1. Од турског харема до краљевског двора Југославије

Грејс Елисон је у Великој Британији увелико било позната по свом делу из 1915. под називом *Енглескиња у турском харему*. Огромна популарност овог дела јој је омогућила да буде једна од првих новинарки из Западне Европе која се срела и разговарала са Мустафа Кемал-пашом. До краја двадесетих година, Грејс Елисон је објавила још два дела која се баве њеним утисцима из Републике Турске, тако да се могло претпоставити да ће њено дело о Југославији привући огромну пажњу.¹²⁴

Грејс Елисон допутовала је у Краљевину Југославију у септембру 1932. године на позив кнеза Павла. Биљана Шимуновић Бешлин пише како је кнеза Павла на то највероватније наговорио тадашњи посланик Велике Британије у Југославији сир Невил М. Хендерсон. Овај дипломата стигао је у Београд 1929. и од тада је по сопственим речима сам улагао „крајње напоре“ да унапреди британску пропаганду у Краљевини Југославији.¹²⁵ О

¹²⁰ Посланик Велике Британије у Југославији Невил М. Хендерсон је истицао како је утицај Француске изузетан. Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији. Годишњи извештаји Британског посланства у Београду 1921-1938*, том 1 (1921-1930), Београд-Загреб 1986, 666.

¹²¹ Часопис *The Yugoslav Review* : A Monthly Magazine of the Serbs, Croats and Slovans, који је излазио у Њу Јорку. Издање из јануара 1929. под редним бројем 9 је у огромном делу посвећен апотеози Александрове диктатуре. види у АЈ, 38, Централни Пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије, бр фасцикле 719, А II, IX 1.

¹²² Види нпр. АЈ, 38, Централни Пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије, бр фасцикле 719, А VI/ XII/1, *The New York Times Herald*, 24.7.1931.

¹²³ „Рад Енглеско-Америчко-Југословенског клуба“, *Време*, 11. 10.1931, 9.

¹²⁴ Б. Шимуновић-Бешлин, *Грејс Елисон и Карађорђевићи*, у: Нововековне српске династије у мемоаристици, Београд 2007, 181.

¹²⁵ Исто, 178.

томе сведочи и извештај британског посланства из 1929. где управо он врши апологију диктатуре: „У тешким приликама, у које су нову троједину Краљевину довели страначки сукоби, супарничке нетрпељивости, неумерена тежња за влашћу и брзим богаћењем, непрекидне смене влада, убиства и фракцијске љубоморе, тешко да би иједно друго решење осим примене аутократске силе из постојећег хаоса могло створити ред.“¹²⁶

Кнез Павле и краљ Александар нису могли, а да не буду свесни значаја који је путописна литература имала приликом представљања српског народа британском јавном мњењу током 19. и почетком 20. века. Биљана Шимуновић-Бешлин у свом чланку наводи како је веома вероватно да је, при одабиру коме поверити пропагандну мисију у корист Краљевине Југославије, избор пао управо на Грејс Елисон због њене блискости са породицом кнегиње Олге, нарочито њеним оцем, Николом, трећим сином покојног грчког краља Ђорђа I.¹²⁷ Грејс Елисон спомиње само узгред на пар места у делу своје претходне посете Србији, углавном када се са сетом присећа Београда пре Првог светског рата¹²⁸ и осим сусрета са краљем Петром и његовим сином Александром,¹²⁹ ауторка не оставља много података.

Своје путовање од Лондона до Југославије, описала је крајње ентузијастично, уз препоруке сународницима да ако се одлуче на овакво авантуристичко путовање, занимљивија земља у Европи не постоји. Ако би дело посматрали искључиво у овом контексту, његов значај би се свео на значај брошуре о одмору у Југославији тридесетих година, међутим, други ниво овог дела се бави Карађорђевићима. Ауторка нам у поглављу *King Alexander of Yugoslavia – The Happy Home Life of an Industrious and Able Ruler*¹³⁰ даје скице породичног живота и краће биографије краља Александра, кнеза Павла, краљице Марије и кнегиње Олге. Ауторка са огромним ентузијазмом и одушевљењем представља ове мале портрете конзервативне краљевске породице, стално истичући њихово

¹²⁶ Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији. Годишњи извештаји Британског посланства у Београду 1921-1938*, том 1 (1921-1930), Београд-Загреб 1986, 587.

¹²⁷ Б. Шимуновић-Бешлин, *Грејс Елисон и Карађорђевићи*, у: Нововековне српске династије у мемоаристици, Београд 2007, 180.

¹²⁸ „Где је Београд који сам познавала пре рата? Тачно је да је много догађајних година прошло, али као да је сваки делић Београда који сам упознала пре рата потпуно нестао.“ у G. Ellison, *Yugoslavia. A New Country and its People*, London 1933, 43.

¹²⁹ G. Ellison, *Yugoslavia. A New Country and its People*, London 1933, 268.

¹³⁰ Исто, 267-284.

савршенство и хармоничност.¹³¹ Интересовале су је верске слободе у Југославији, а била је посебно дирнута краљевом оданошћу према православљу као и чињеницом да је краљ Александар заштитник многих српских средњовековних манастира.¹³²

Потрудила се да забележи дан краљевске породице до танчина, није пропустила ниједну прилику да истакне англофилство кнеза Павла: кнежевљево студирање на Оксфорду, чињеницу да се у његовом домаћинству више говори енглески него српски, енглеске дадиље малих принчева, енглеске новине које чита краљица Марија, итд.¹³³ Када узмемо у обзир чињеницу ауторка разговарала са краљем на француском језику и архивску грађу, попут чињенице да је готово читава кореспонденција краљице Марије, сем писама упућених краљу, на енглеском, права је штета што Грејс Елисон није посветила мало више пажње краљици која је очигледно показивала више англофилских особина од краља.¹³⁴

Посебан део књиге заузима правдање Шестојануарске диктатуре објашњењем да критике не јењавају упркос „храбрости коју је Александар имао да распусти Парламент и да се прогласи за диктатора“. Јовичић мисао закључује осудом да се од народа као што су Срби не може очекивати да буду напредни у парламентарном животу као неке Западне силе.¹³⁵ Ауторкин латентни оријентализам манифестује се у слици *Другога* у тренуцима кад њена наративна структура слаби те прелази у домен анегдоти, личних жеља и мишљења.¹³⁶

Њен увид у приватан живот краља Александра, речи хвале које је чула о њему, посвећеност држави и породици, образовање, хобији, све то доводи до њеног закључка да ако таква особа спроводи диктатуру онда она не може бити лоша по народ и да би „у овом стадијуму државе било некултурно противити се оваквој врсти владавине, јер ако је историја Балкана нешто показала, то је потреба за једним јаким вођом.“¹³⁷ Грејс Елисон, у покушају да буде заступник Срба, заправо утемељује стереотипе о њима као балканском

¹³¹ „Када краљев љубавни живот сведе државу на ниво сатиричних оперета, новине се отимају око такве приче. Међутим, када је приватан живот краљевске породице једноставан, када муж воли своју жену и децу, то никога не интересује.“ G. Ellison, *Нав.дело*, 1933, 37.

¹³² Б. Шимуновић-Бешлин, *Грејс Елисон и Карађорђевићи*, у: Нововековне српске династије у мемоаристици, Београд 2007, 186.

¹³³ G. Ellison, *Yugoslavia. A New Country and its People*, London 1933, 34.

¹³⁴ Нпр. преписка краљице Марије и енглеских гувернанти види у АЈ, 74, Краљев двор,бр фасцикле 547-419, писмо гувернанте краљици Марији, 20.8.1924.

¹³⁵ G. Ellison, *Нав.дело*, 1933,, 38-39.

¹³⁶ Исто. 49-50.

¹³⁷ Исто, 71.

народу од кога се „не може очекивати да после пет векова ропства буде на истом парламентарном нивоу као нека западна сила“.¹³⁸ Својим константним наглашавањем англофилства краљевске породице и њиховом приказаном љубављу за уметношћу, она те две личне преференце поставља као аксиоме напретка.

Иако ауторка у предговору тврди како није планирала да записује своја искуства, већ само да прикупља материјал за предавања, али је толико била „очарана“ овом „прелепом земљом, српским гостопримством, где се „и даље осећају чари Оријента“ због чега се предомислила,¹³⁹ ако узмемо у обзир чињеницу да је књига објављена тек након одобрења краља Александра и кнеза Павла,¹⁴⁰ као и то да је на самом почетку посветила ово делу краљу Александру – „главнокомандујућем српских снага у Великом рату и првом југословенском краљу,“¹⁴¹ можемо закључити да је дело било наручено.

Опчињеност Грејс Елисон краљевском породицом подложна је критици али јој се не може замерити. Међутим, њене идеје прогреса које намеће читаоцима, испољавање класичних предрасуда које прате балканизам и оријентализам, показују да се није толико потрудила да разуме процесе везане за Југославију, њене народе, историју, колико се потрудила да представи свету идиличну слику хармоничне краљевске породице и државе која, по њеном скромном мишљењу, најбоље напредује вођена чврстом руком једног владара укалупљеног у процесу модернизације. Проблем са перцепцијом коју Грејс Елисон показује је тај што културни наратив објашњава као трансфер, а не интеракцију. Упркос свим напорима, дело није постигло очекиван успех у Великој Британији, наиме, одмах по објављивању, ова књига је била предмет изузетно лоших критика у британском часопису *The Geographical Journal*.¹⁴²

¹³⁸ Исто, 39.

¹³⁹ G. Ellison, *Yugoslavia. A New Country and its People*, London 1933. vii

¹⁴⁰ Ауторка је управо писмо кнеза Павла објавила у књизи где он изражава одушевљење делом и наду да ће више њених сународника изразити такву љубазност и благонаклоност према Југославији. G. Ellison, *Нав. дело*, vi

¹⁴¹ Ово није могла да учини без посебне дозволе краља, што значи, како и Биљана Шимуновић-Бешлин претпоставља, да је краљ или прочитао цео рукопис или је имао потпуно поверење у кнеза Павла. Б. Шимуновић-Бешлин, *Грејс Елисон и Карађорђевићи*, 184.

¹⁴² Ауторка није искористила шансу да напише корисно дело о путовању у Краљевину Југославију, као и да њено искуство са свим могућим повластицама као госта краљевске породице не може да буде мерило, а ни правило када је у питању посета тој земљи и да самим тим њено дело као приручник није корисно. Међутим, као већи проблем истиче да то изгледа није ни била њена намера, већ дело које је чист продукт личног

3.2. „Сувенир из Југославије“

Случај са нарученим путописом, чини се, није био једини пут да је државни врх прибегао овој врсти пропаганде. Наиме, сачуван је документ где је извесна госпођа Сибери добила орден Светог Саве III реда због „чињења разних услуга нашој пропаганди“ и „једног илустрованог чланка у њујоршком часопису СПЈУР написаног са пуно симпатија за наш Краљевски дом и за нашу земљу.“¹⁴³

Илустративан је случај Дагласа Чендлера. Јуна 1939. године изашла је позитивна репортажа о Југославији за *National Geographic* под називом *Kaleidoscopic land of Europes Youngest King* чији је аутор био Чендлер.¹⁴⁴ Овај амерички новинар, био је од 1937. већ јавно про-нацистички оријентисан, а од 1941.и водитељ радио станице под псеудонимом Пол Ревер која је имала за циљ глорификацију нацизма и анти-рузвелтовску пропаганду.¹⁴⁵ Годину дана пре него што је репортажа изашла, 1938, док је још истраживао на терену за горепоменути чланак, Чендлер се са породицом населио на Корчули. Две године касније он захтева од виших инстанци да му помогну око легализације куће на Корчули у којој је намеравао да живи. Прво писмо послао је 9. октобра 1940. где је изложио у потпуности ситуацију – како Југословенски закон не дозвољава странцу да поседује некретнину на 25 км од границе или обале, али како је он био увераван да ће то бити решено у његову корист. Када у писму не спомиње „јеврејску заверу“ уперену директно против њега, наглашава како има доказа од министарства која потврђују дата обећања да је ствар већ решена. Остатак писма су бесне оптужбе о „јеврејској завери“ у земљи „Јудосклавији“ и „прогањању америчке породице“.¹⁴⁶

Следеће писмо је послао 10.11. 1940. и оно је написано нешто умеренијим тоном, упућено је секретару Маршалата господину Д. Гавриловићу. Ту износи жаљење што није имао личну аудијенцију код кнеза Павла и прилику да му исприча своју невероватну причу о прогону и протеривању из Југославије. Затим наставља да тргује информацијама, читаоцу

дживљаја као и глорификација краљевске породице. У О.Р. „Yugoslavia: A New Country and Its People“, *The Geographical Journal*, vol. 82, No. 2 (Aug, 1933) 161.

¹⁴³ АЈ, Краљев двор, 74, 7-299.

¹⁴⁴ Chandler, Douglas, “Kaleidoscopic land of Europes Youngest King”, *National Geographic*, jun 1939.

¹⁴⁵ <https://www.nationalgeographic.com/news/2017/04/lost-found-douglas-chandler-nazi/> (приступ 20.7.2019.)

¹⁴⁶ АЈ, Краљев двор, 74, 8-254, 256,257, писмо Дагласа Чендлера 9.10.1940.

непознатим, за које тврди да ће бити од великог значаја принцу Павлу. На документу је оловком дописано да је предмет заведен и да је Даглас Чендлер био протеран и да сада тражи да му се осигура повратак. Информације које је понудио у замену за то су непознате.¹⁴⁷ Оно што је познато је да се није вратио у Југославију, већ се одселио у Немачку где је до краја рата радио на нацистичкој пропаганди, након чега је ухапшен од стране Американаца и суђено му је за издају.¹⁴⁸ Ови извори о понашању и карактеру Чендлера упућују нас на закључак да је његов изузетно позитиван приказ Југославије 1939. у часопису *National Geographic* такође био продукт некакве врсте преговора са државним властима Југославије.

¹⁴⁷ АЈ, Краљев двор, 74, 8-253, писмо Дагласа Чендлера Д. Гавриловићу 10.11.1940.

¹⁴⁸ <https://www.nationalgeographic.com/news/2017/04/lost-found-douglas-chandler-nazi/> (приступ 20.7.2019.)

4. Косовски мит као кохезивни фактор Југословенске ауторепрезентације

4.1. Символизам Видовдана

На Видовдан 28. јуна 1389. године, савез хришћанских војски предвођених српским кнезом Лазаром Хребељановићем сукобио се са османском војском предвођеном султаном Муратом I. Оба владара изгубили су животе у бици која је уследила. Владика Петар II Петровић Његош објавио је *Горски вијенац* 1847. године. Ово популарно дело је утицало на српску националну идеју у другој половини 19. века. Његош је у делу овековечио Обилићевски морал и на тај начин канонизовао легенду. Ово је Косовску битку поставило на својеврстан пиједестал као главну тачку српске националне историје, овековечене у Видовдану и новом, моћном симболизму.¹⁴⁹ Србија инкорпорира Косово, Метохију, Рашку област и Вардарску Македонију после Првог балканског рата 1912/1913 године, што је значило да су Видовдански јунаци освећени, а Косово је постало део Србије. Ово је само учврстило симболичку важност битке и слављење Видовдана,¹⁵⁰ који је 1913. године званично постао црквени и државни празник.¹⁵¹ Милош Ђурић у Загребу 1914. године објављује дело *Видовданска етика* где истиче како се: „наши најбољи уметници свих родова надахњују најскупљом и најблагодетнијом нашом националном успоменом која се зове Видовдан, Косово.“¹⁵²

Милош Ковић истиче како су савезници у Првом светском рату свечано обележавали Видовдан да би охрабрили Србе.¹⁵³ Видовдан је до те мере постао популаран у 20. веку што видимо по важности догађаја који се за њега везују: Гаврило Принцип и убиство Франца

¹⁴⁹S. G. Markovich, „Coping with the Memory of Gavrilo Princip and the Symbolism of Vidovdan in Serbia and Yugoslavia“, *The South Slav Journal*, 34 (1-2), 28.

¹⁵⁰ „Тек после дефинитивне победе над Турцима, којом су српски ратници, као и архаични људи прошлих времена, доказали да су достојни херојског претка, Видовдан је и званично уведен као национални, црквени и народни празник. Од 1913. године на дан његовог светковања редовно ће бити евоцирано сећање на пале ратнике у првом светском рату и делиће се јело и пиће за њихову душу као у митско доба“, М. Поповић, *Vidovdan i časni krst*, Beograd 2011, 160.

¹⁵¹ S.G. Markovich, *Coping with the Memory of Gavrilo Princip*, 30.

¹⁵² М. Ђурић, *Видовданска етика*, Загреб 1914, 13.

¹⁵³ „Песник Гилберт Кит Честертон је, у једној брошури британског Комитета за Дан Косова, штампаној у 85.000 примерака, тврдио да је Косовска идеја најбоље изражавала духовне циљеве Савезника у Првом светском рату“ М. Ковић, *Косовски завет и национални идентитет Срба*, 2018. https://stanjestvari.com/2018/02/12/kovic-kosovski-zavet-nacionalni-identitet/#_ftnref75 [приступ 10.5.2019]

Фердинанда 1914. године, Видовдански устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1921. године. Слободан Марковић је испратио како су у *Политици* представљени атентат, Гаврило Принцип и обележавање Видовдана од 1914. до 1939. године, један феномен где је Гаврило Принцип прошао пут од Видовданског апостола до заборав све до завршетка Другог светског рата.¹⁵⁴

Марковић пише о триптиху симболизма Видовдана који се састоји из : 1. Косовске битке као жртве за слободу и Царство небеско, 2. Сарајевског атентата као гласника будуће слободе, 3. Видовданског Устава као испуњења старих аспирација Срба, Хрвата и Словенаца за сједињењем и закључује како је изгубио своје препознатљиве црте.¹⁵⁵ Међутим, симболизам Видовдана много је комплекснији од триптиха. Косовско предање је свеprisутни елемент у српској историји и иако су горе наведене хронолошке одреднице користан оријентир, да би се разумео Косовски мит, симболика Видовдана и шта значи Косовски завет, то је могуће једино кроз прожимање и интеракцију појмова и извора који се тичу Косовског мита, Видовдана и догађаја које су исти инспирисали.¹⁵⁶ У супротном, инсистирањем на чистој дистинкцији и дисекцији, бивамо ускраћени да сагледамо у целисти континуитет овог феномена.

У свом делу *Видовдан и часни крст* Миодраг Поповић уочава повезаност Косовског предања с духовним процесима као што су настанак мита или митизација епских садржаја, истичући при томе да мит о Косову „није настао одједном“, те да је анализирајући Косовски циклус разматрао „само један од могућих профила митизације косовских мотива”.¹⁵⁷ Ипак, Ковић је обрадио мноштво извора насталих у годинама након битке, па тако наводи српске и турске изворе, путописе странаца за које пише да су приказали већ уобличено епско

¹⁵⁴ Принцип је представљен као један од младих идеалиста који је жртвовао свој живот тако да би Срби, Хрвати и Словенци могли да буду један народ. Принцип и његови другови су били есхумирани, поздрављани као хероји и лета 1920. њихови остаци су сахрањени уз почаст у Сарајеву. Комитет је носио назив „Комитет за пренос костију Видовданских хероја“. Другог фебруара 1930. Године, када је комеморативна плоча откривена у Сарајеву која слави акт из 28.6.1914. године, није присуствовао ниједан југословенски или званичник са Београдског двора. *Политика* је испратила овај догађај додуше уз ноту одговорности за рат. За време обележавања 500 година Косовске битке 1939. године се спомиње прилично мало S. G. Markovich, *Coping With the Memory of Gavrilo Princip*, 36-38.

¹⁵⁵ Исто, 37.

¹⁵⁶ M. Bakić-Hayden, „National Memory as Narrative Memory: The Case of Kosovo“ У: Todorova, M. (ур.) *National Memory in Southeastern Europe*, London 2004, 37.

¹⁵⁷ С. Бошковић, *Косовски културолошки мит*, Београд 2014, 15.

предање о Косовском боју са мотивима издаје, клевете и пораза.¹⁵⁸ Сања Бошковић истиче како је централна фигура Косовског мита сложени лик *Цара Лазара* кроз чију се судбину рефлектује судбина читаве нације, а да су остали ликови косовске саге, Југ Богдан и његових девет Југовића, Милош Обилић, Вук Бранковић, Милан Топлица, Косанчић Иван, у функцији одсликавања историјских, моралних, социолошких, религијских збивања.¹⁵⁹ Међутим и централна фигура се мењала кроз векове; у Његошевом *Горском вијенцу* централна фигура је Милош Обилић, а јунаци дела теже достизању *обилићевског морала*.

Косовски мит је прожимао херојску епiku до те мере да епске песме са прекосовским садржајем нису смештене у контекст историјског времена, већ су представљене као *колективно сећање* на догађаје из *старих времена*.¹⁶⁰ Он постаје и камен темељац и везивни елемент који омогућава континуитет народа, а попримањем духовне димензије тежи ка испуњењу завета. Тако Миодраг Поповић примећује: „Заједно с победничким крстом, народни певачи су оживели и култни дан бога Вида, и то у новој, ратничкој варијанти, као дан јуначког огледања, садашњег, будућег, свевременског. У њиховим песмама, само су слике биле старе, митске; поруке су биле нове, устаничке.“¹⁶¹ Томе је умногоме допринео Вук Караџић које је сакупио и објавио епске песме, који је заједно са Јернејем Копитарем заслужан за препознавање српске културе у европским круговима по Косовском циклусу.¹⁶²

¹⁵⁸ Аутор наводи : „Име *Милоша Кобиле* по први пут поменуто у Турској хроници Константина Михаиловића из Островице (написаној између 1496. и 1501), везивање издаје за Вука Бранковића среће се тек у Краљевству Словена (1601) Мавра Орбинија. [...]Књига Орбинија и дела других дубровачких писаца, као и драма о Косовској бици настала у Перасту крајем XVII века, потврђивали су зрачење Косовског култа и у римокатоличким земљама. [...]Коначно, у Житију кнеза Лазара, названом и Прича о боју косовском, насталом крајем XVII или почетком XVIII века на подручју Боке Которске и Црне Горе, Косовско епско предање добило је завршни облик, познат из доцнијих збирки Вука Караџића. О читаности и утицају ове компилације епске и писане традиције, сведочи и то што је сачувана у 36 варијанти. [...]У међувремену, у сеоби патријарха Арсенија Чарнојевића из 1690, мошти кнеза Лазара кренуле су на своје друго путовање, од Раванице до Сент Андреје и назад, седам година касније, до сремског Врдника. Већ спасавање моштију сведочило је о њиховом значају за Србе; сто година раније, Турци су Србе казнили спаљивањем моштију Светог Саве“ М. Ковић, *Косовски завет и национални идентитет Срба*, 2018. https://stanjestvari.com/2018/02/12/kovic-kosovski-zavet-nacionalni-identitet/#_ftnref75 [приступ 10.5.2019]

¹⁵⁹ С. Бошковић, *Нав. дело*, 127.

¹⁶⁰ Исто, 127.

¹⁶¹ М. Роровић, *Нав. дело* 171.

¹⁶² М. Ковић, *Косовски завет и национални идентитет Срба*, 2018. https://stanjestvari.com/2018/02/12/kovic-kosovski-zavet-nacionalni-identitet/#_ftnref75 [приступ 10.5.2019]

4.2. Косовски мит у освит модерне српске и југословенске државе

Крајем 19. века, у време настајања планова за ширење Србије на југ Балканског полуострва, кроз читав низ празника и свечаности у јавни простор је увођен *косовски култ*, а свечано откривање *Споменика Косовским јунацима*, аутора Ђорђа Јовановића,¹⁶³ у Крушевцу је представљало свакако један од централних политичких догађаја.¹⁶⁴ Идеја за подизање споменика настала је у време обележавања Косовске битке (1889). Олга Манојловић-Пинтар истиче како је та идеја била условљена „дубиозном позицијом државе узрокованом поразима у рату са Бугарском, а потреба снажније промоције институција династије и војске реализована је низом препознатљивих симбола који су комуницирали са јавношћу у покушају изградње жељеног колективног идентитета.“¹⁶⁵ Међутим, Миодраг Поповић у делу *Видовдан и часни крст*, јако детаљно приказује пут до уношења Видовдана црвеним словима у календар Српске православне цркве.¹⁶⁶ Када се погледа колику су улогу имали Косовски мит и Видовдан у јавној сфери, тешко да се овај догађај може свести само на дневнополитичку пропаганду. Како Александар Обреновић није доживео да открије *Споменик косовским јунацима*, свечани чин је извршио краљ Петар I Карађорђевић, а како је споменик је имао натпис *Српство косовским јунацима* и са три стране урезане године 1389, 1882. и 1904.¹⁶⁷ Јасна је била потреба да се овај нови почетак у српској историји дода *Косовском пантеону*.

¹⁶³ Ђорђе Јовановић је био српски вајар и академик Српске академије наука и уметности. Као један од оснивача Уметничке школе, из које је касније настала Уметничка академија, Јовановић је био веома посвећен педагошком раду. Најзначајнији део његовог стваралачког опуса представљају јавни споменици и портрети, међу којима посебно место заузимају Споменик косовским јунацима у Крушевцу, Кнезу Милошу у Пожаревцу, Јосифу Панчићу, Кости Таушановићу, Вуку Караџићу и Војводи Вуку у Београду, као и низ споменика на београдском Новом гробљу.

¹⁶⁴ О. Манојловић-Пинтар, *Arheologija sećanja*, Beograd 2014, 70.

¹⁶⁵ Исто, 69.

¹⁶⁶ Иако се не налази у календарима 18. века и прве половине 19. века, он се помиње у песмама о косовској погибљи (Мушицки пева 1819. године *Оду на Видовдан 1389*, а Јован Стерија Поповић објављује 1842. елегичну *Спомен Видова дана*) по алманасима и књижевним листовима прве половине 19. века.¹⁶⁶ Шездесетих година тријумфоваће Вукове идеје. Целокупан јавни живот, одвија се у знаку припрема за ослобођење од Турака. Косовска традиција постаје све популарнија, а Видовдан се чешће помиње, тако да ће шездесетих година ући у речник дневне публицистике, а главни политичко-књижевни лист у Београду зваће се „Видовдан“. Као црквени празник Видовдан ће ући у календар 1892. године. М. Поповић, *Нав. дело*, 157.)

¹⁶⁷ О. Манојловић-Пинтар, *Arheologija sećanja*, 72.

Како примећује Александар Лома: „Двадесети век почео је за Србе у знаку освећеног и повраћеног Косова. Национални занос тежио је да се оваплоти у граниту Видовданског храма.“¹⁶⁸ У Србији је од смене династија постојала идеја изградње Мештровићевог¹⁶⁹ *Видовданског храма*, који би снажио представу националног континуитета (модерне српске државе са средњовековном државом Немањића). Дело је замишљено тако да темељи симболишу петовековну историју робовања под Турцима; стубови јунаке и државнике; звоник узвишене душе јунака као спој небеског и земаљског.¹⁷⁰ *Југославизација* Косовског мита, о чему пише Александар Игњатовић, дешавала се управо у деценији пред избијање Првог светског рата, тако да је Видовдански или Косовски храм сада персонификовао јединствен и целовит југословенски народ чији је идентитет превазилазио етничке, језичке, верске и историјске поделе између заједница. Мештровић је тематски везао своје дело за епску традицију Јужних Словена, а Карађорђевићи, који су преузели на себе меценство, су већ од 1910. откупљивали неке од његових Видовданских скулптура. За Мештровића су сви југословенски мученици, од Косова до тадашњег тренутка и читава „југословенска нација“ представљали апостоле „религије крајњег пожртвовања“.¹⁷¹ Версајски мировни споразум потписан је на Видовдан 1919. године, у исто време када је Мештровићев Видовдански храм био изложен на великој *Exposition des artistes Yougoslaves* у Паризу.¹⁷² Како је време пролазило, симболи ратне победе били су истакнути као кључни чиниоци личних и колективних идентитета. Од увођења шестојануарске диктатуре 1929. године ови споменици учествовали су у реконструисању југословенског националног наратива.¹⁷³ Међутим, како је Видовдански култ постао део званичне југословенске културе, тако је

¹⁶⁸ А. Лома, *Пракосово: словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд 2002, 253.

¹⁶⁹ Иван Мештровић је био југословенски вајар и архитекта. Дипломирао је ликовну академију у Бечу, а затим је био професор на ликовним академијама у Загребу, Сиракузи (1947) и Саут Бенду (1955). На тему боја на Косову у Паризу се родила идеја за пројекат изградње Видовданског храма чија је макета награђена у Риму. Аутор је и следећих споменика: *Захвалност Француској* у Београду на Калемегдану, *Незнани јунак* на Авали, *Победник* на Калемегдану.

¹⁷⁰ О, Manojlović-Pintar, *Arheologija sećanja*, 140.

¹⁷¹ А. Игњатовић, *Видовдански храм Ивана Мештровића, стварање Југославије и парадокси национализма*, Београд 2018. 81.

¹⁷² Исто, 84-85.

¹⁷³ У годинама након завршетка Првог светског рата долази до подизања низа локалних спомен-обелиска и чесми у које су урезана имена погинулих, а затим и три монументална споменика посвећена Балканским и Првом светском рату-*Победник*, *Споменик захвалности Француској* и *Споменик незнаном јунаку* чији је аутор био управо Иван Мештровић (О. Manojlović-Pintar, *Arheologija sećanja*, 139).

постао и један од разлога антагонизма хрватских странака и КПЈ-а према Краљевини Југославији.¹⁷⁴

Како перцепција Балкана тако перцепција и Видовдана и Косовске битке није била статична. Путописи 19. века су етнолошка ризница, како су се путници у другој половини века охрабрили да залазе све дубље у Балканско полуострво, тако су себи давали задатак да забележе што више историје, обичаја, описа народних ношњи, људи и свакодневног живота и да то понесу са собом у Велику Британију. Паулина Ирби и Џорџина Мјур Мекензи су цело једно поглавље у свом путопису посветиле Косовској бици.¹⁷⁵ Овде су дале читав опис Косовске битке јер како кажу: „ Ко год је провео неко време у Србији и позабавио се народном традицијом и песмама, осетиће се као да је и он сам био у Косовској бици. Сваки детаљ тог догађаја је толико жив, актери толико јаким бојама насликани, да је сваки мотив јасан“.¹⁷⁶ Поглавље закључују реченицом да је тада: „Косово одвојено од Европе и постало пашњак за Турску војску“.¹⁷⁷

4.3. Косовски мит у путописима о Краљевини Југославији

Већ Први светски рат, из кога настаје Краљевина СХС/Југославија, служи као сценографија за међуратне путописце и њихову слику косовског мита као једне од кључних идеја које ће градити нову државу. Преко шездесет Британки служило је са српским војницима за време Првог светског рата, оставивши и бројна сведочанства о томе. Како касније пише и Х.Д. Харисон у свом делу *The Soul of Yugoslavia*: „ У Србији ћете наићи на много људи који ће Вам причати са поштовањем и љубављу о британским сестрама и докторима који су ризиковали своје животе да спасу њихове сународнике. Овде ћете видети и да се често дешава да су се сестре удавале за Србе и онда остајале да живе у Србији, а

¹⁷⁴ Милош Ковић тако наводи и податак да је Иван Мештровић касније прешао на страну хрватских националиста. М. Ковић, *Косовски завет и национални идентитет Срба*, 2018. https://stanjestvari.com/2018/02/12/kovic-kosovski-zavet-nacionalni-identitet/#_ftnref75 [приступ 10.5.2019]

¹⁷⁵ P. Irby, G.M. McKenzie, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, London 1867, 213-224.

¹⁷⁶ Исто, 215.

¹⁷⁷ Исто, 224.

Београд има много подсетнике на везе створене за време ратних година“.¹⁷⁸ Занимљиво је сведочанство Франческе Вилсон, истовремена одушевљеност и чуђење, када описује наставника Стефановића за кога пише како док је одрастао није смео да се назива Србином јер је једина дистинкција коју су Турци дозвољавали била религијска, али како он када говори о кнезу Лазару, Југу Богдану, говори са таквим поносом, као да су живели у време његовог прадеде, те закључује да су му они блиски онако како су Британцима блиски Наполеон и Нелсон.¹⁷⁹

За време Првог светског рата, прославе Косовске битке одржале су се у Лондону 1916. и у Вашингтону и Њујорку 1918. године. Ове прославе биле су организоване од стране британских интелектуалаца широм земље, и од стране владе САД, а ова врста признања само је појачала српску посвећеност овом празнику. Париски мировни уговор 1919. године потписан је на петогодишњицу атентата у Сарајеву, а 1921. године Парламент Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца донео је устав познатији као *Видовдански* управо на овај празник. Тако је Сарајевски атентат постао део симболизма светог пораза који је формирао национално уједињење, што значи да је од 1921. године симболизам Видовдана тројак: жртва Милоша Обилића, кнеза Лазара, Гаврила Принципа, а национално уједињење Југословена изражено је управо *Видовданском уставу*.¹⁸⁰

Нарочито је значајан феномен, да више аутора наводи Кумановску битку као пример континуитета и симбол испуњења Косовског завета; са одушевљењем и огромним поштовањем пишу о војницима који када ступе на тло освећеног Косова најпре клекну и целивају свету земљу а затим корачају лагано, са поштовањем, да не узнемире пале јунаке. Такав опис налазимо код Ребеке Вест,¹⁸¹ Олив Лоц,¹⁸² Лене Јовичић¹⁸³ чак и Моника

¹⁷⁸ H.D.Harrison, *The Soul of Yugoslavia*, London 1941, 96.

¹⁷⁹ F. M. Wilson, *Portraits and Sketches of Serbia*, London 1920, 60.

¹⁸⁰ Markovich, “Coping with the Memory of Gavrilo Princip”, 31.

¹⁸¹ R. Vest, *Нав. дело*, 440.

¹⁸² O. Lodge, *Peasant life in Yugoslavia*, 1942, 30.

¹⁸³ Ауторка најпре истиче континуитет Косовског завета чињеницом да је краљ Александар упалио свеће које је манастиру Дечани даровала *Царица* Милица са жељом да се упале оног дана када је Косово освећено а Србија ослобођена, а касније пише о споменику подигнутом војницима који су осветили Косово 1912/1913. године где закључује: „ Ниједан Србин не може да прође овде без осећаја захвалности према генерацији која је доживела да види своју слободу освојену и Косово ослобођено” Yovitchich, 1926, 48,49,129).

Кришнер¹⁸⁴, која је доста касније посетила Југославију и чије је дело објављено 1954. године наводи исти опис и Кумановску битку назива *реконквистом светог тла*.¹⁸⁵ Дејвид Футман¹⁸⁶ је једини изузетак, наиме, он у свом делу *Balkan Holiday* тврди како према њему пресудан тренутак историје јесте Кумановска битка 1912. али онда снисходљивим тоном додаје да војници који су се борили тог дана нису били свесни да су осветили Косово.¹⁸⁷ Узевши у обзир његов став према Србима/Југославији, Футман је изузетак који потврђује правило. Куманово је онда крај једне велике епохе у историји Срба, али и својеврсан пролог за Југославију.

Оно што је значајно је што се и ово може узети као својеврсан оријентир када су у питању дела Мери Идит Дарам, наиме, може се пратити њен заокрет: од става израженог у књизи „Горња Албанија“ где каже: „Косово је Армагедон српског народа,“;¹⁸⁸ до спомињања Видовдана у подругљивом маниру као „српског, тобоже, светог дана“¹⁸⁹ и умањивања значаја Косовске битке у *Сарајевском злочину*.¹⁹⁰ Читаво поглавље је посветила *Великој српској идеји* у настојању да докаже да је Сарајевски атентат само последица у низу вековних претензија српског народа на туђе територије.¹⁹¹ Дакле, у питању је једна изричито негативна слика косовског мита као етноцентричног, чак и империјалистичког, која се приказује као изузетак који потврђује правило. Наиме, сваки аутор наклоњен Јужним Словенима, Југославији или Србима, користи народне легенде, државну пропаганду Југославије и интернализујући њену испољену суштину (одбрана и слобода) пише афирмативно о косовском миту као кохезивном фактору међу југословенским народима.

¹⁸⁴ Моника Кришнер је већи део живота провела путујући по Европи, највише по Балкану, истражујући као кореспондент Дејли Хералда између 1951. и 1956. године. Ауторка је неколико водича и путописа и студије из 1980-их о британским медицинским сестрама у Србији за време Првог светског рата.

¹⁸⁵ „За време Балканских ратова 1912. године, након битке код Куманова, Косово поље је још једном дошло у српске руке и са овом *реконквистом* скоро светог тла, српски војници су падали на земљу, целивали тло, а уједно се трудили да не узнемиравају мртве хероје прошлости који су спавали ту. Кроз Црну Гору и Србију, посетилац ће увек наилазити на Косово, у легенди, реликвији, песми и народној ношњи, тако да је корисно знати нешто о овој бици“ (Kripner, 1954, 187).

¹⁸⁷ Footman, *Pig and Pepper*, 1935, 169.

¹⁸⁸ M. Edith Durham, *High Albania*, 1910, 278.

¹⁸⁹ M. Edith Durham, *Serajevo Crime*, 1925, 157.

¹⁹⁰ Исто, 15.

¹⁹¹ „Идеал о којем су старији људи сањали снове а млади имали визије“ (Исто, 15).

Ребека Вест је због својих ставова дошла у сукоб са Идит Дарам, која је била изузетно антисрпски опредељена у последњим деценијама свог живота. Идит Дарам је њој замерала пристрасност и то што је на основу једног путовања написала књигу, без икаквог предзнања о тој земљи, док Ребека Вест не пориче неприпремљеност али доказује да је свесна афеката који су присутни у оваквим расправама. Вест тврди да је Османско царство на лукав начин окренуло народе једне против других да би их спречила да им се заједно одупру. Исто тако указује да су хуманитарно и реформистички расположени Енглези долазили на Балканско полуострво да би утврдили ко кога малтретира, неспособни да прихвате језиву претпоставку да свако сваког малтретира и враћали се назад са по једним балканским народом као својим мезимчетом, као и да се од особе које спадају у тај тип, аскете, очекује и да на огњиште постављају слику албанског, бугарског, српског, македонског или грчког народа која поседује сву снагу и благост верских фантазија. Овај коментар је тек изазвао још жучнију расправу да је објављивање књиге било одложено. Ребека Вест је Идит Дарам замерала опсесију и лаковерност везану за Балкан, што ју је лишило способности да уважи било који други аргумент који се није слагао са њеним ставовима, који су постали изразито проалбански. Ипак, Вест исто уочава да је балканско питање током историје доказало своју необичну моћ да завади чак и људе који спадају међу најтолерантније британске интелектуалце, толику моћ да ни проблеми везани за Индију и Африку никад нису изазвали ништа налик тој „бујици варварски интонираних памфлета“ којима је јавност била изложена пошто су неки либерали инспирисани Гледстоном посетили европски део Турске“.¹⁹²

Црно јагње и сиви соко, прожето је управо афирмативним виђењем косовског мита, а и сам назив је везан за жртву косовског типа: ауторка је посматрала призор жртвовања црног јагњета на једној стени у Македонији, на дан Св. Ђорђа, на Овчем Пољу.¹⁹³ Размишљање о личном жртвовању, које започиње ауторкиним препознавањем македонске стене, прераста у централну тему књиге. Овај догађај она повезује са Косовском битком зато што је чула епску песму у којој пророк Илија долеће у обличју сивог сокола из Јерусалима и тражи од Срба да бирају између царства небеског и земаљског; по песми Срби су изабрали царство небеско. Као кључне године Вест узима 1389. и 1912. – Косово

¹⁹² V. Goldsvorti, *Нав. дело*, 215-216.

¹⁹³ То је по свему судећи био обичај плодности из предхришћанског култа, који је опстао у овој области.

поборљено - Косово ослобођено.¹⁹⁴ Описујући црно јагње и сивог сокола као симболе жртвовања, она изражава гнев који хришћанство буди у њој зато што слављењем бола није успело да заштити своје присталице. Стога кључна питања на која она тражи одговор нису историјска и конкретна већ етичка и вечита.¹⁹⁵ У том кључном тренутку она не разматра додуше и колику је улогу то „слављење бола“ имало у националној историји 19. века и борби за ослобођење, иако је већ писала о тој храбрости, али се зато у епилогу који је настао у пролеће 1941. јако добро присећа тога и док падају бомбе каже како се трудила да се држи „српски“, јер је Британија тад постала жртвено јагње, тада су Енглези по њој били притешњени као Јужни Словени.¹⁹⁶ Ребека Вест никако није у мањини, за мноштво путописаца међуратног периода, Косово је било кључан део њиховог описа, круна њиховог путовања, откриће тајне Југославије. Феномен слављења пораза, храброст, пркос, жртва и несебичност су појмови које користе док са највећим поштовањем пишу о Косову. Кључна осовина југословенског јединства, савез Срба и Хрвата, огледа се у по једном српском и једном хрватском стражару које Вест затиче на „вечној стражи“ на Газиместану, „светом месту“ Јужних Словена.

Олив Лоц, која је свој путопис и *Peasant life in Jugoslavia* објавила 1942. године посветила је *духу Косова*. Она је такође као кључне догађаје узела Косовску битку из 1389. године и Кумановску битку из 1912: „Косово-дан када је Србија изгубила своје царство – иако њено потчињавање није озваничено још 80 година – остаје њена највеличанственија успомена. На тај свети обичај су вековима Срби гледали као Бајронови Грци на Саламину, тражећи инспирацију за своју слободу, док исту не би досегли и Кумановска победа избрисала Косовски пораз.“¹⁹⁷ У епилогу из 1942, Олив Лоц са огромним емотивним

¹⁹⁴ „У наше време није било ратова који су имали тако романтичан ореол као балкански ратови из 1912. године. Срби су ишли на југ блистајући попут заљубљеника. У мислима им је била величанствена слика словенског царства, моћног упркос времену и поразу, попут цара Лазара у његовом ковчегу“ (R. Vest, *Нав. дело* 440).

¹⁹⁵ „Црно јагње и сиви соко су делали заједно. У том злочину, као и у већини историјских и појединачних злочина, они су били саучесници. То сам научила у Југославији, која јасно открива све скривене ствари, која пружа симболе за оно што ум тек треба да уобличи. На Овчем пољу видела сам жртву у свој њеној гадости и видела сам огромну моћ над људском маштом. Тамо сам научила колико је неизмерно одвратно веровање да се просипањем животињске крви нешто може стећи, да се подилажењем смрти може задобити дар живота“ (R. Vest, *Нав. дело*, 683-687).

¹⁹⁶ „Помишљајући на инвазију, или када би бомба пала негде у близини, молила бих се Богу да ми подари храброст коју имају Срби, а знала сам да немам права да то тражим јер су нам Словени браћа, и да је грех који смо нашом неспособношћу починили према њима неопростив. Због њега се, када смо прилазили прозорима и гледали како Лондон гори, нисмо могли уздати у своју невиност“ (R. Vest, *Нав. дело*, 844).

¹⁹⁷ O. Lodge, *Нав. дело*, 30.

набојем, као и Ребека Вест, црпи храброст из инспирације Јужним Словенима и закључује дело следећим реченицама: „ За то време, Срби, Црногорци и Босанци, као хајдуци из давнина, држе планинске врхове у сопственој земљи, нетакнуте са поносом. Знају да краљевић Марко и даље чува стражу у Прилепу, да дух браће Југовића не може умрети, и да Бели Орао не може бити посечен. Потомци јунака Косовских хероја ће бити достојни Лазара, Милоша Обилића, Старог Југ Богдана и Стефана Синђелића. Црвено, црно и златно Косово је немогуће заборавити и живеће у сећањима народа који се боре за слободу.“¹⁹⁸ Видимо да је пораз од сила Осовине, само додатно појачао слику Југославије као земље косовског мита и Видовданског култа, земљу где митови хране нове генерације бораца за слободу, овај пут из „три племена“.

Лавет Едвардс¹⁹⁹ као главни утисак издваја Косово поље, јер се према њему Срби издвајају од свих европских народа по чињеници да на један велики пораз гледају и поштују га као светињу која прожима сваки део њихових живота генерацијама.²⁰⁰ У свом делу *A wayfarer in Yugoslavia* читаво поглавље носи назив *The home of causes won: South Serbia*²⁰¹ и у њему закључује: „Цар Лазар је отелотворење мистицизма заснованог на нади, његова дела и песме посвећене њему испуњавале су векове и и даље то чине. Он је изабрао небеску уместо земаљске круне и тај Косовски циклус нам је много ближи данас од циклуса Краљевића Марка“. ²⁰² Сенка рата у Европи, додатно боји Едвардсов утисак. На Грејс Елисон²⁰³ је такође огроман утисак оставило Косово; као и претходници поглавље је

¹⁹⁸ „ Југословени морају да цене слободу духа док трпе освајача. Али, зар нас није цела историја Јужних Словена уверила да ће опет збацити јарам? После скоро петсто година патње, Срби су се изборили за њихову слободу и освојили су свој победоносни дан. Хрвати и Словени су се мучили док су ишли ка националном ивоту. Шта је урађено једном може бити урађено опет. Југословенска војска, као војска кнеза Лазара је била прегажна бројношћу Немаца. Али упркос окупацији земље од стране освајача и подељености због сателита Немачке, војници, морнари, и пилоти Југославије се боре изван своје земље, раме уз раме са савезницима против заједничког непријатеља и очуваће се до краја, колико год им буде било потребно. Краљ Петар II је изјавио да ће чувати заставу Југославије и да ће се она виорити на дан победе“ (O. Lodge, *Нав. дело*, 293).

¹⁹⁹ Лавет Филдинг Едвардс је био новинар и преводац, аутор је шест књига о Југославији. У Југославију долази након завршених студија славистике у Енглеској са жељом да упише Универзитет у Београду, међутим како је Универзитет био затворен из политичких разлога, тада се одлучује за путовање по Југославији. Постаје дописник листова Дејли Телеграф и Тајмс. Аутор је дела *Световно ходочашће, Скитница у Југославији и Дунавски ток* (S. Lazarević Radak, *Нав. дело*, 23).

²⁰⁰ L. Fielding Edwards, *A wayfarer in Yugoslavia*, 177.

²⁰¹ Исто, 241.

²⁰² Исто, 242.

²⁰³ Грејс Мери Елисон, новинарка, списатељица и феминисткиња, допутовала је у Краљевину Југославију у септембру 1932. године на позив кнеза Павла. Већ у новембру је завршила рукопис и написала предговор за књигу Југославија-нова земља и њен народ (Б. Шимуновић-Бешлин, *Нав. дело*, 178).

посветила Косовској бици. Она је закључила: „Косово није само лекција Србима, него свима нама. Свакој нацији бих поручила: „Сећајте се Косова, брините се о својој земљи као да има Косово“.²⁰⁴ Дакле, није у питању једна слика која би се тумачила као просто историјско сећање једног етноса, већ је у питању препознавање универзалног, европског и чак индоевропског. У том смислу, налазимо исте мотиве код англоамеричких путописаца и југословенских уметника, па и дивљење за те мотиве код путописаца.

²⁰⁴ G. Ellison, *Нав. дело*, 108-120.

5. Закључак

Представе о Балкану из прошлости су увек налазиле пут до садашњости. Путописна грађа је увек била добар кандидат за ту врсту истраживања управо због специфичности приказивања слике *Другога* у огледалу са идејама прогреса, моралних начела али и очекивања аутора. Путописци су имали различите мотиве за посету, различита очекивања и на њиховим делима се јасно види да, како се слика Балкана мењала кроз године, тако су се мењале и перцепције али и тзв. *хоризонт очекивања*. Међуратни период је у сваком смислу била прекретница. Путописи тог доба обично су запостављени иако пружају увид као и други извори у политичке, економске и културне промене тог доба. Балкан је увек привлачио највише пажњу за време ратова јер се налази на обронцима *дивљег Оријента* а опет близу *цивилизованог Запада*, попут неког забавног парка. Наравно, то никад није потпуно објективан историјски извор, али и те субјективне тренутке можемо подвргнути анализи. Оно у чему аутори који се баве путописном литературом несвесно греше је инсистирање на супротстављању *традиције и модерности, Оријента и Окцидента, женске и мушке перспективе*, јер се онда намећу као судија и често додељују анахроне епитете отежане стереотипима. Такође смо видели како путопис постаје пропагандна валута што је показатељ *Балкана* који покушава да сам наметне сопствена правила.

Косовски мит се, као и Балкан, стално мења и еволуира, зато се и мора сагледати кроз прожимање и интеракцију појмова, догађаја, људи и духа времена. Инсистирањем на пукој дисекцији ради привидне објективности бивамо ускраћени да у целости сагледамо поентилистичко уметничко дело чија је тема Косовско предање. Александар Лома је ово упоредио са походом Александра Великог на Азију који је то схватио као наставак Тројанског рата, а себе доживљавао као новог Ахилеја.²⁰⁵ Ради се о континуитету *жртве*

²⁰⁵ „На овај начин не само да се може одбранити наизглед парадоксална тврдња да је косовски епос био добрим делом спеван пре боја на Косову 1389, коју смо изнели на почетку овог излагања, него се може и слутити да је и сам догађај у својој историјској реалности био донекле предодређен том древном епском традицијом, коју смо назвали *Пракосово*: да је кнезу Лазару кад је ступао у бој са надмоћним непријатељем лебдео јуначни узор Пра-Лазара, да је Милош Обилић свесно се жртвујући да би дошао главе највећем непријатељу свога народа и вере следио пример некога Пра-Милоша, који му је посредством епске песме још у раној младости био дубоко усађен у душу, као што ће потоња времена сваком Србину од малих ногу бити присно његово Милошево и Лазарево име“ (А. Лома, *Нав. дело*, 253.)

предака. Тај вечни мотив који Грке везује за Термопилску битку (497. године п.н.е.), Јевреје за пад Јерусалима (70. године н.е.), а Јермене за пораз код Аварајра (451. године н.е.) су само неки од примера.²⁰⁶ Када сагледамо Косовско предање кроз историју Србије, касније и Краљевине Југославије, види се да је његова улога уједињујуће природе. Зато је јасно окретање ка Косовском предању и Видовдану у тешким временима као што су Балкански ратови, Први светски рат и Други светски рат.

Оно што је од посебног значаја је што то препознају и путописци, на које су управо ти тренуци оставили огроман утисак, и нарочито се окрећу Косову као симболу наде у предвечерје Другог светског рата. Њихови описи су у многоме одражавали дух времена и уметнички наратив Краљевине Југославије; Иван Мештровић, Ђорђе Јовановић и њихови радови на споменицима потхрањивали су исти наратив – универзални мотиви преточени у причу о Косовској бици темељ су најпре српског националног идентитета, затим југословенског јединства и шире, индоевропске препознатљивости.

²⁰⁶ М. Ковић, *Косовски завет и национални идентитет Срба*, 2018. https://stanjestvari.com/2018/02/12/kovic-kosovski-zavet-nacionalni-identitet/#_ftnref75 [приступ 10.5.2019]

Извори:

Архивска грађа:

- АЈ, Централни Пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије, фонд 38.
- АЈ, Краљев двор, фонд 74.

Штампа:

- *Време*
- *Правда*
- *National Geographic*

Преписка:

- Преписка Анице Савић Ребац , Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“
- *Selected letters of Rebecca West*, edited, annotated and introduced by Bonnie Kime Scott, Yale University Press, New Haven and London 2000.
- *The Blaze in the Balkans*, selected writings of M. Edith Durham, London 2014.

Путописи:

- D. Footman , *Balkan Holiday*, London: William Heinemann Ltd. 1935.
- D. Footman, *Pig and pepper*, London 1936.
- G. Ellison, *Yugoslavia. A New Country and its People*, London 1933.
- H.D. Harrison, *The soul of Yugoslavia*, London 1941.
- A.P Irby, G.M. Mckenzie, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, London 1867.

- Kripnner, M. (1954). *Yugoslavia invites*, London : Hutchinson.
- L. Yovitchitch, *Pages From Here and There in Serbia* , Belgrade 1926
- L. Yovitchitch, *The Biography of a Serbian Diplomat*, London 1939
- L.Fielding, Edwards, *A Wayfarer in Yugoslavia*, Methuen, London:Duckworth1939.
- L.Fielding, Edwards, *Profane Pilgrimage (Wanderings Through Yugoslavia)*, London:Duckworth. 1938.
- O. Lodge, *Peasant life in Yugoslavia*,London:Seeley,Service and Co. Ltd.1942.
- M. Edith Durham, *High Albania* , London 1910.
- M. Edith Durham, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, London 1928.
- M. Edith Durham, *The burden of the Balkans*, London 1905.
- M. Edith Durham, *The Serajevo Crime*, London 1925.
- M. Edith Durham, *The struggle for Scutari* , London 1914.
- M. Edith Durham, *Through the Lands of the Serb*, London 1904.
- M. Edith Durham, *Twenty years of Balkan tangle*, London 1920.
- M. Burr, *The Slouch hat*, London 1935
- F. M. Wilson, *Portraits and Sketches of Serbia*, London: The Swartmore Press Ltd. 1920.
- R. Vest, *Crno jagnje i sivi soko*, Beograd 2004.

Литература:

- B.Jezernik, *Divlja Evropa, XX vek*, Beograd 2007. 185.
- *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans*, Edited by John B. Allcock and Antonia Young, Bradford University Press 1991.
- D. Stojanović, *Kaldrma i asfalt: urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd 2008. 266.
- E. Gidens, *Posljedice Modernosti*, Beograd 1998.
- E. Said, *Orijentalizam*, Beograd 2000.

- <https://www.nationalgeographic.com/news/2017/04/lost-found-douglas-chandler-nazi/> (приступ 20.7.2019.)
- M. Bakić-Hejden, *Varijacije na temu „Balkan”*, Beograd 2006.
- M. Mazower, *Balkans: From the End of Byzantium to the present day*, London 2000.
- M. Popović, *Vidovdan i časni krst*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.
- M. Ristović, *Crni Petar i Balkanski razbojnici*, Beograd: Čigoja, 2011.
- M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999.
- O. Manojlović-Pintar, *Arheologija sećanja*, 2014.
- *Problems of Identities in the Balkans*, Edited by Slobodan G. Markovich, Eric Beckett Weaver and Vukasin Pavlović, Belgrade 2006.
- R. Pejić, Herbert Vivian: A British Traveller in Late Nineteenth-Century Serbia. У D. T. Bataković (ур.) *Balkanica XLIV* (стр. 255-284). Belgrade: Serbian Academy of Serbian Academy of Sciences and Arts Institute for Balkan studies, 2013.
- S. G. Markovich, *British perceptions of Serbia and the Balkans*, Paris: Dialogue, 2000.
- S. G. Markovich, British perceptions of Serbia and the Balkans. У Slobodan G. Markovich (ур.) *British-Serbian Relations: From the 18th to the 21st Centuries* (стр. 13-118). Belgrade: Faculty of Political Sciences, University of Belgrade & Zepter Book World, 2018.
- S. G. Markovich, Coping with the Memory of Gavrilo Princip and the Symbolism of Vidovdan in Serbia and Yugoslavia, *The South Slav Journal*, 34 (1-2), стр. 26-57. 2015.
- S. G. Markovich, E. Beckett Weaver, V. Pavlovic, *Problems of Identities in the Balkans* (стр. 115-138). Belgrade: Dosije press. 2006.
- S. Lazarević Radak, *Na granicama Orijenta: predstave o Srbiji u putopisima između dva svetska rata*, Pančevo 2011.
- V. Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije: Imperijalizam mašte*, Beograd 2000.
- A. Игњатовић, Видовдански храм Ивана Мештровића, стварање Југославије и парадокси национализма. У Р. Цукић, В. Кастратовић Ристић, М. Васиљевић, Г. Масниковић (ур.) *Дан вредан века: I-XII-1918* (стр. 75-92). Београд: Музеј Југославије, 2018.

- А. Лома, *Пракосово: словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд: САНУ, 2002.
- А. Растовић, *Обреновићи у мемоарима српских дипломата из Лондона*, у: Нововековне српске династије у мемоаристици, Историјски институт, ур Петар В. Крестић, Београд 2007.
- А. Селић, *Гердина сенка-О књизи Црно јагње и сиви соко Ребеке Вест*, У: Књижевни лист Год. 3, бр. 19 1.03.2004.
- Б. Шимуновић-Бешлин, *Грејс Елисон и Карађорђевићи*, у: Нововековне српске династије у мемоаристици, Историјски институт, ур Петар В. Крестић, Београд 2007.
- В. Костић, *Британија и Србија: контакти, везе и односи 1700-1860*, Београд: Архипелаг, 2014.
- В. Костић, *Британија и Србија: контакти, везе и односи 1700-1860.*, Београд 2014.
- Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији. Годишњи извештаји Британског посланства у Београду 1921-1938*, том 1 (1921-1930), Београд-Загреб 1986.
- К. Гавриловић, *Ребека Вест и Гавриловићи*, Београд 2008.
- М. Вакіć-Hayden, „National Memory as Narrative Memory: The Case of Kosovo“ У: Todorova, M. (ур.) *National Memory in Southeastern Europe*, London 2004.
- М. Ђурић, *Видовданска етика*, Загреб: Српско академско друштво Његош, 1914.
- М. Ж. Живановић, *Пуковник Апис, : Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте : прилог за проучавање политичке историје Србије од 1903. до 1918. год*, Нови Сад: Прометеј, 2016.
- М. Ковић, *Косовски завет и национални идентитет Срба*, 2018. https://stanjestvari.com/2018/02/12/kovic-kosovski-zavet-nacionalni-identitet/#_ftnref75 [приступ 10.5.2019]
- М. Павловић, *Форсирана или аутономна модернизација? Османске реформе у XVIII веку у контексту европских утицаја*, Истраживања 22 (2011), 185-204.

- Н. Радоњић, Not exactly out of Europe, yet somehow on the fringes of the Orient. Слика Балкана у часопису National Geographic 1888-2013. *Годишњак за друштвену историју*, (20) 3, 73-97. 2015.
- С. Бошковић, *Косовски културолошки мит*, Београд: Службени гласник. 2014.
- С. Поповић-Филиповић, Срби на Корзици у Великом рату. 1. део. *Српски архив за целокупно лекарство*, 146 (7-8), 470-476. 2018.
- Ч. Антић, *Србија и Велика Британија у Првом светском рату*, Београд 2012.